

A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉS VÁZLATA (1000–1700) I. RÉSZ 1000–1450

„Volt-e modern típusú állam a középkorban? Ha nem, akkor milyen világi társadalmi rend létezett?”¹ Ezek az Otto Brunner által több évtizede felvetett kérdések ma is időszerűek,² éppen ezért ezek megválaszolásával kezdjük az európai államfejlődésről szóló vázlatunkat. Az állam fogalmát alkalmazni a középkori politikai szerveződések vizsgálatára – középkoron érte a nyugati keresztény kultúrkör történetében a 4. századtól a 15. század második feléig terjedő időszakot – a korszak nagy részében nem indokolt, sőt egyenesen félrevezető. A 12. század vége előtt ugyanis sem az állam eszméjének csírája, sem az állam realitása nem létezett. Az 1000–1200 közti időszak ennél fogva csak azért része e tanulmánynak, hogy érzékeltetni lehessen a későbbi politikai szerveződésekkel való kontrasztot. Mindazonáltal indokolt ezt a korszakot vizsgálni azért is, mert a hűbéri jog különböző felfogása (lásd a francia, angol, német hűbéri jog közti különbségeket!), illetve átalakítása az államfejlődésben fontos különbségeket eredményezett.

1200 táján Nyugat-Európában egy olyan politikai szerveződés *kezdetei* figyelhetők meg, mely a „szuverén territoriális állam” elnevezést kapta,³ s melynek történetében döntő jelentőségű volt az 1450–1700 közé eső időszak. A „szuverén territoriális állam” kifejezés azt jelenti, hogy a legfőbb és végső politikai hatalom, azaz a szuverenitás eszméje a „területi kizárólagosság” elvével fonódott össze: a politikai főhatalom egy pontosan meghúzott határokkal rendelkező terület felett illetékes.⁴ Más megközelítésből nézve: a szuverenitás csakis horizontálisan korlátozható, mégpedig egy másik politikai főhatalom ugyancsak pontosan körülhatárolt területe által.⁵

A terminológia átalakulása a kora újkorban jól tükrözte az addig végbement változásokat. A késő középkori terminológia vonatkozásában mérvadónak tekinthető a szakirodalomban az nézet, amelynek lakonikus megfogalmazását adta J. Dunbabin a *Cambridge History of Medieval Political Thought (350–1450)* általa írt fejezetében (*Kormányzat, 1150–1450*): „Az első nehézség, amellyel a középkori politikai irodalom mai olvasója szembesül, egy olyan pontos, elvont főnév hiánya, amely képes az »állam« fogalmának visszaadására.”⁶ Az érett és a késő középkorban ugyanis több szót használtak a politikai közösség megjelölésére (*respublica, regnum, civitas*), de ezek közül egyik sem tudta igazán visszaadni a területiség és a szuverenitás kapcsolatát.⁷

Ugyanakkor a „15. század végétől egyre inkább tudatosult, hogy egy újfajta politikai szerveződés volt születőben Nyugat-Európában, ami ahhoz vezetett, hogy egy megfelelő szót keressenek az új jelenség leírására.”⁸ Egy évszázad múlva a terminológia már nem jelentett gondot a kortárs politikai gondolkodóknak, jogászoknak. A 16. század végére ugyanis az angol és a francia nyelvben a(z akkor még nagybetűvel írt) *State*, illetve az *État* szó már magában foglalta a területiség és a legfőbb hatalom eszméjét.⁹ Míg Angliában a 16. század elején a *state* szónak „nem volt politikai vonatkozása azon kívül, hogy az uralkodó, vagy a királyság (jog)állapotát jelentette” (*state of the King, state of the Kingdom*), az 1590-es évekre már felvette modern jelentését, sőt bekerült a politikusok szótárába is.¹⁰ A század elején és közepén a politika alakítói még a *királyságról*, az *országról* beszéltek, a század végén viszont már az államról: az 1590-es években a *State* szerepel a Titkos Tanács irataiban, az 1620-as években pedig a királyi proklamációkban is megjelent.¹¹

A modern állam a területiség elvén kívül tehát „két kulcselemen nyugszik, a belső hierarchián és a külső autonómián” – ezek a jellegzetességek már a késő középkorra körvonalazódtak.¹² Elfogadottá vált ugyanis a 14. században, hogy a latin kereszténység területileg szervezett politikai közösségekből (királyságokból, fejedelemségekből, városállamokból) áll, s ezeken belül létezik egy legfelső hatalom, amely minden más külső hatalomtól független.¹³

A szuverenitás fogalma a 12. századtól „két fronton működött”: egyfelől az országon belül a politikai természetű előjogok egy kézbe vonása, másfelől pedig az univerzális hatalmak igényeinek kizárása jelentette e folyamat két aspektusát.¹⁴ A császár és a pápa voltak a keresztény univerzalizmus képviselői, akik ugyan a legfőbb és végső hatalmat igényelték maguknak, de éppen az egyetemességből adódóan nem pontosan körülhatárolható területi alapon. Az egyháznak (*ecclesia*), mint a hívők közösségének, „nem voltak földrajzi határai”, mint ahogyan elvben a magát a világ urának (*dominus mundi*) tartó keresztény császárságnak sem.¹⁵

A világi uralkodók pozícióját attól kellett megvédeni a 12. században, hogy a keresztény közösség tagjaiként függő helyzetbe kerüljenek akár a pápától, akár a császártól – azaz cselekvési körükben korlátozva legyenek, és legitimációjukban valamelyik univerzális igényű hatalom jóváhagyására legyenek utalva.¹⁶ A pápaság és a császárság közt folyó küzdelemből azonban hosszú távon éppen az egyes országok világi uralkodói profitáltak a legtöbbet. Az investitúraharc megingatta a császárság univerzális pozícióját, a monarchiák megerősödése pedig a késő középkorra aláásta a pápaság VII. Gergelytől keltezhető hierokratikus törekvéseit is. (Eszerint a pápa, mint az összes világi uralkodó felettese, megítélheti, sőt le is teheti trónjukról az uralkodókat.) A reformáció aztán végleg szertefoszlatta az univerzális igények érvényesítésének lehetőségét immár mindkét intézmény részéről. A 16. században a pápaság és a birodalom „nem volt több egy partikuláris, területileg korlátozott uralmi rendszerrel, amely egyre erőtlenebb igényeket támasztott az univerzális joghatóságra”¹⁷ – különösen igaz ez a megállapítás a császárság ambícióra.

Az országon belüli főhatalom kérdését tekintve Nyugat-Európa nagy részén a 12–13. században a felségjogviselők sokasága jelentette a legnagyobb problémát, ami a *feudalizmus*, azaz a *hűbériségen alapuló partikularizmus* következménye volt. A probléma azonban korántsem volt azonos nagyságrendű például az angol és a francia király esetében, hiszen magán Anglián belül nem, csak a walesi, illetve a skót határvidéken alakult ki olyan típusú hűbéri széttagolódás, mint amilyen az egykori nyugati frank királyság területén. Míg tehát az angol monarchiában a hűbéri jogban rejlő lehetőségek kiaknázása a Blois István alatt (1135–1154) meggyengült királyi hatalom helyreállítását, addig a franciában a hűbéri jog radikális átalakítása a királyi hatalom látványos megerősödését produkálta 1150 után, különösen II. Fülöp Ágost (1180–1223), majd IX. (Szent) Lajos (1226–1270) alatt. (Legyen elegendő itt mindössze arra utalni, hogy angol földön „a vazallusom vazallusa nem az én vazallusom” elv már 1086-tól, a salisburyi eskü óta érvényét vesztesse, s 1166-ban csak ezt kellett felelevenítenie II. Henriknek – a francia területeken viszont a király csak a 12. század második felében tette meg az első lépéseket ebbe az irányba.) A 13. században a német területeken, szemben az angol és a francia monarchiával, egyértelműen a partikularizmus erősödött meg: részint az alsóbb hűbéresekkal való kapcsolat elvesztése (*Heerschildordnung*), részint a felségjogok eladományozása folytán (1220-ban az egyházi, majd 1231–1232-ben a világi fejedelmek részére).

A késő középkorban, amikor a szuverenitás „külső frontján” sikerrel járt a világi uralkodók küzdelme (és a hűbériség sem jelentett már veszélyt az állam egysége szempontjából), immár a rendi hatalommegosztás, az ún. *rendi dualizmus* lett a politikai főhatalom egységéért síkraszálló nézetek célpontja.¹⁸ A rendi államban ugyanis az uralkodó és a rendek (a tartományi és/vagy országgyűlés) két egymással összekapcsolt, de egymástól megkülönböztetett hatalmi központot képviseltek,¹⁹ azaz a szuverenitás „megoszlott a politikai testben”.²⁰ A szuverenitás egy kézbe való összpontosítását aztán az abszolútizmus elmélete oldotta meg a 16. század végén, amikor az adott terület feletti politikai főhatalmat, mely akár az egyházfőséget is magába foglalhatta, a világi uralkodó kezébe adta. A kérdés most nem annyira úgy vetődött fel, hogy az uralkodónak nincs feljebbvalója (bár az *abszolút* jelző, természetesen, a külső függetlenség eszméjét is tartalmazta), hanem úgy, hogy saját területén „senkit nem ismer el a hatalomban magával egyenrangúnak”.²¹ Vele egyenrangú csakis a többi, ugyancsak „területileg korlátozott hatalmi szférával” bíró uralkodó volt.²² Az uralkodó felruházását a *hatalom teljességével* (*plenitudo potestatis*) az tette lehetővé, hogy a pápai hatalomra vonatkozó nézeteket a világi uralkodókra adaptálták.

A *plenitudo potestatis* a 12. századtól a kánonjogászok számára a pápának az egyház felett gyakorolt teljes körű hatalmát jelentette, majd ennek megvilágítására jelent meg a 13. században a kánonjogban az *abszolút hatalom* (*potestas absoluta*) kifejezés,²³ melyet minden bizonnyal a római jog egyik közjogi vonatkozású irányelve (*Princeps legibus solutus est – A princeps fel van oldozva a törvények alól*) inspirált (*solutus-absolutus*).²⁴ Ezeket a kifejezéseket a középkor végén már a világi uralkodók teljhatalmának jellemzésére is használták: mégpedig főként azokban a nyugat-európai monarchiákban, amelyekben hathatósan megkérdőjeleződött mind a pápaság, mind a császárság tekintélye.²⁵ Egészen addig, amíg a *szuverenitás* (*souveraineté*) szó Jean Bodin jóvoltából (1576) meg nem született a francia nyelvben, a *plenitudo potestatis* fejezte ki legszemléletesebben magának a legfőbb hatalomnak a fogalmát.

A modern államfogalom jellemzője a *legfőbb hatalom személytelen, területiális* felfogása.²⁶ A szuverén hatalom fogalma azonban, amint láthattuk, évszázadokon át erősen személyhez kötött volt: azaz hiányzott a „területi függetlenség” közvetlen összekapcsolása a „legfőbb jogi hatalom” elvével.²⁷ Bodin az, akit nemcsak a szuverenitás neologizmus atyjaként tartunk számon, hanem úgy is, mint aki elsőként tette meg ezt a lépést és jelentkezett a *legfőbb hatalom személytelen, területiális* felfogásával.²⁸ A *szuverén* szó már a 13. század végén ismert volt (*souverain*) Beaumanoir francia jogász jóvoltából, ebből alkotta meg Bodin az új kifejezést, a *szuverenitást*, mely aztán a franciából hamar utat talált a többi európai nyelvbe. Bodin 1576-ban így határozta meg a fogalmat: „a szuverenitás egy *állam* állandó és abszolút hatalma”.²⁹ (Ezt Bodin felfogásában csak az isteni és természetjog, valamint a fundamentális törvények korlátozzák.)

Mindazonáltal még maga Bodin is inkább a monarchikus szuverenitással, azaz a *szuverén uralkodó* pozíciójának boncolgatásával volt elfoglalva, mintsem az *állam szuverenitásával*. Művének egyik célja ugyanis az volt, hogy bizonyítsa a francia király függetlenségét mind a pápával, mind a császárral szemben. Hinsley szerint a királyi hatalom megerősítésének aktuálpolitikai szándéka, valamint a hatalom isteni eredeztetése szolgálhat magyarázatként arra, hogy Bodin a szuverenitás értelmezésében végül nem lépett tovább az absztrakció felé oly módon, hogy azt kizárólag a „politikai testhez” kötötte volna.³⁰ Annak ellenére, hogy az állam szuverenitásának eszméje – ahogy azt a korábbi idézet is mutatja – „implicit módon benne volt a művében”.³¹

Ráadásul, Harding szerint, Bodin szuverenitásfelfogása „egy olyan metafizikai keretbe ágyazódott, amely inkább Aquinói Tamásra tekintett vissza, mintsem előre, Hobbes irányába” – ez utóbbi szerző felfogásában a természeti törvények mit sem érnek önmagukban, ha nincs mögöttük elretentő erő.³² Mindezek mellett Bodin koncepciójának újszerűségét, modern voltát éppen az bizonyítja, hogy majd három emberöltőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy felvetését tovább gondolják.

A politikai értekezések továbbra is alapvetően a *királyságról*, mint *legjobb kormányzati formáról*, valamint a *királyi szuverenitásról*, nem pedig magáról az *államról*, illetve az *állam szuverenitásáról* szóló fejtegetések voltak. Ez már csak azért is érthető, mert a monarchia, mint legjobb kormányzati forma, létjogosultságát nem kérdőjelezték meg. (A republikanizmus a politikai gondolkodásban csak az utópia műfajában volt jelen.)³³ I. Hampshire-Monk szerint a 17. században is mindössze két igazi köztársaság volt Európában: Svájc, valamint az Egyesült Tartományok (Hollandia), és mindegyik különleges képződmény volt.³⁴ Egyrészt föderációkként működtek, másrészt nem úgy keletkeztek, mint a klasszikus köztársaságok, hanem egy-egy birodalomtól való sikeres elszakadás révén jöttek létre.³⁵ (A 18. században az USA megalkakulása is ebbe a modellbe illeszkedett.)³⁶ Szimptomatikus, hogy az Egyesült Tartományok esetében először az volt a cél, hogy új uralkodót keressenek, de miután I. Erzsébet, aki egyébként jelentős anyagi eszközökkel támogatta szabadságharcukat, nem vállalta a felkérést, új koncepció alakult ki a 16. század végén a központi gyűlésen: ez szerint az egyes tartományok rendi gyűlései voltak a szuverenitás letéteményesei.³⁷

Igazából csak a 17. század közepén, Hobbes munkássága nyomán következett be az a lényegi elmozdulás, amelynek eredményeként már nem az uralkodó jogainak és nem az uralkodói szuverenitásnak, hanem az állam szuverenitásának a vizsgálata került a gondolkodás középpontjába: 1700 táján már ez volt a helyzet.³⁸ A *szuverén uralkodó-alattvaló* viszony taglalását felváltotta a *szuverén állam-alattvaló* viszony taglalása, vagyis egyfelől az állam hatalmának, másfelől az alattvalók jogainak és kötelezettségeinek vizsgálata. Az állam modern fogalma ugyanis nem más, mint annak elismerése, hogy létezik mind a hatalmat gyakorló személy(ek)től, mind a kormányzottaktól elkülönülő és felettük álló „jogi, alkotmányos rend”, amely személytelen közhatalom a „legfőbb politikai tekintélyt jelenti egy meghatározott terület felett”, és egyben az állampolgári hűség elsődleges tárgya.³⁹ Az állam, „a nagy Leviatán”, Hobbes felfogásában már nem természetes úton létrejövő képződmény, hanem emberi számításon alapuló „mesterséges” alkotás, mely az emberi természet megzabolázásának szükségessége miatt nélkülözhetetlen. A szuverenitás pedig – Hobbes szerint – „mesterséges lelke annak a nagy Leviatánnak, amelyet *Common-wealth*-nek, vagy *State*-nek (latinul pedig *Civitas*-nak) neveznek”.⁴⁰ (Ez a megfogalmazás is mutatja, hogy a politikai közösség késő középkori elnevezései még sokáig éltek Angliában. A *commonwealth*, mely a *respublica* tükörfordítása volt, a Stuart-restauráció után nemkívánatos terminussá vált, mivel a Cromwell nevével fémjelzett rezsimmel forrt össze: 1649-ben, a monarchia eltörlése után a köztársasági rendszert *Commonwealth or Free State* elnevezéssel illették.)

Az 1700-as évek elejére már nemcsak a politikaelméletben, hanem a nemzetközi kapcsolatok fogalomrendszerében is fontos helyet kapott az állam. 1494-ben még a pápa töltötte be a döntőbíró szerepét Portugália és Spanyolország közt az Újvilág területi felosztásának vitájában; a spanyol örökösödési háborút lezáró 1713-as utrechti béke viszont már egy egészen más politikai attitűdöt nyilatkoztatott ki. Utrechtnben

megerősítették azt az elvet – amely egyébként már a vesztfáliai békében is jelen volt –, hogy „az európai államrendszert alapvetően önálló akarattal rendelkező szereplők alkotják, amelyek közül egyiknek sincs jogcíme arra, hogy diktáljon a másiknak”.⁴¹ Ez pedig azt jelentette, hogy „elvetették a résztvevők közti hierarchia gondolatát”, s ezzel összefüggésben nem törődtek a korábban oly fontos ceremoniális, protokolláris kérdésekkel, így például azzal, hogy egy adott uralkodó/közösség követe, ki(ke)t előz meg a követek rangsorában.⁴² Az *állam* szót a következő jelentésben használták a békekonferencia dokumentumai: „rendszerint egy igazgatási egységet jelöltek vele, amelynek potenciálisan lehetősége volt arra, hogy autonóm nemzetközi szereplő legyen”.⁴³

Hűbériség, feudalizmus és az állam problematikája

Mikortól van értelme egy olyan jellegű elemzésnek, amely mind elméletben, mind gyakorlatban vizsgálja az állam kérdését? Mivel a szuverenitás évszázadokig személyhez kötött volt, ezért annak a kérdésnek kell kiemelkedő jelentőséget tulajdonítani, amelyet J. Strayer így fogalmazott meg: „Mikor léphettek fel világiak a szuverenitás igényével?”⁴⁴ Az *állam jogi fogalmának* jelentkezését ugyanis akkortól datálhatjuk, amikor elismerik a politikai közösség fejének a kizárólagos hatalomra való jogigényét: azaz a világi uralkodó hatalma „kiterjed az egész királyságra, anélkül hogy átfedésbe kerülne bármely más uralkodó hatalmával”.⁴⁵

A magunk részéről – némi kronológiai eltéréssel – osztjuk J. Canning nézetét, aki így fogalmaz: „Bár modern értelemben vett államok nem jöttek létre a középkorban, mégis hasznos az »állam« terminus alkalmazása a középkori politikai szervezet vizsgálatára a 12. századtól kezdve, amennyiben elfogadjuk azokat a korlátozásokat, amelyek ennek alkalmazásából adódnak.”⁴⁶ Canning szerint e század folyamán megfigyelhető „sajátos és körülhatárolt territóriumokkal bíró, politikailag szervezett közösségek kiemelkedése, amelyeken belül kifejlődött az uralkodók vagy kormányzatok belső és külső szuverenitása”.⁴⁷ Valóban ezeknek a tendenciáknak a jelentkezésével kezdődött – területenként változó kronológiával a 12–14. század között – Nyugat-Európában az európai kormányzat modernizációja.⁴⁸

Canning meghatározása egyaránt vonatkozik az állam eszméjének kérdésére és magára az államépítés folyamatára, tehát az intézmények kifejlődésére. B. Tierney úgy véli, hogy 1200 táján már létezett az állam (jogi) eszméjének csírája, bár mindaddig nem volt meggyőződve arról, hogy maga az állam mint realitás, mint intézményes szervezet is létezett-e ekkoriban, amíg J. Strayernek a 13. századi francia kormányzatról írott munkái el nem oszlatták kételyeit.⁴⁹ 1300 táján már nem volt kérdéses a kapcsolat a területiség elve és a legfelső hatalomra való igény közt valamely világi közösség (például az itáliai városállamok), vagy személy részéről: mind az angol, mind a francia király tudatában volt ennek, és gyakorolta is a legfőbb hatalomból adódó jogait.⁵⁰ Ugyanakkor 1200 körül a „monarchikus keretek”, ahogy Szűcs Jenő fogalmazott, „meglehetősen üresek voltak még”,⁵¹ s ez mindenképp a francia monarchiára igaz. Anglia viszont erre az időre a királyi igazgatás intézményesülésének és ezáltal a területi kohézióknak is olyan fokát érte el, amely páratlan volt Nyugat-Európában. Az igazgatás a király távollétében is jól működött – Oroszlánszívű Richárd (1189–1199) mindössze néhány hónapot töltött Angliában.

1200 előtt a politikai szerveződések Európában sem elvben, sem gyakorlatban nem rendelkeztek a legfőbb és végső joghatóság, valamint a területi kizárólagosság együttes jegyeivel.⁵² A fontosabb nyugat-európai királyságokban ugyanis még a

12. század végén is a hűbériség – egy olyan önkéntességen és kölcsönös hűségen alapuló, mindkét fél számára kötelező érvényű szerződéses kapcsolat két, elvileg egyenlő szabad ember közt, ahol széttephetetlen kötelék létezik szolgálat és földadomány, személyes kötelezettség és dologi jog közt⁵³ – játszotta a kormányzatban és a politikai kapcsolatokban a tartópillér szerepét. A francia monarchiában oly módon, hogy teljesen, az angolban pedig úgy, hogy részben átvette azoknak a funkcióknak a gyakorlását, amelyeket „normális” körülmények között – vagy inkább fogalmazzunk úgy, hogy mai felfogásunk alapján – az állam, illetve hivatalnokai jogainak tartunk. A magánjogi és közjogi viszony annak arányában mosódott össze, ahogy előrehaladt „az állam privatizációja”,⁵⁴ más szavakkal, amilyen mértékben a hűbériség az „állam helyébe lépett”.⁵⁵ Ez a folyamat nem volt más, mint a *feudalizálódás* folyamata: „A kifejlett hűbérrendszerben az állam igazgatási, katonai, fiskális, bírósági funkciói szinte maradéktalanul elszakadtak az uralkodói hatalomtól, hogy lesüllyedve mintegy lépcsőzetesen eloszoljanak a »hűbértársadalomban«, ahol aztán minden szinten külön-külön integrálódtak, egybeolvadva a földbirtoklás ugyancsak lépcsőzetes rendszerével.”⁵⁶

A feudalizmusban – ez hűbériségen alapuló, decentralizált struktúrájú politikai, kormányzati rendszert jelent Nyugat-Európa nagy részén, melynek virágkora kb. 1000–1150 közé datálható⁵⁷ – hiányoztak azok a fontos kritériumok, amelyek nélkül nincs modern államfelfogás. A pontos territoriális behatároltság, valamint a végső hatalom helyének világos meghatározása.⁵⁸ Ehelyett „személyes kapcsolatokon alapuló jogok és kötelezettségek területeken átnyúló rendszere” létezett.⁵⁹ Államról tehát nem, csak *hűbéri kormányzásról* lehet beszélni a következők miatt. A politikai hatalom szétforgácsolódása következtében „a kormányzás sem köz(jogi) jellegű nem volt, sem nem koncentráldott egyetlen személy kezében”,⁶⁰ hanem a vazallusok közt osztott meg – ezért nem létezett a hatalom egyértelműen hierarchikus rendszere sem.⁶¹ Vegyük először szemügyre ez utóbbi problémakört.

1) Elegendő megemlíteni a többes vazallitást (ha valakinek több hűbérura is volt), vagy azt, hogy a 12. században az angol király saját országában a legfelső hatalomnak számított ugyan (tekintettel az angol viszonyok különlegességére, azaz a királyi hatalom erősségére), de egyúttal a francia király vazallusa is volt, mégpedig több jogcímen: például mint Normandia hercege, Aquitánia hercege, Anjou grófja stb. Ezáltal hűbéri kötelezettségekkel tartozott feljebbvalójának, a francia királynak, ugyanakkor egyben korlátozta is jogkörét a tőle bírt hűbérbirtokokon: ezeken ugyanis nem a francia király, hanem ő volt a végső hatalom a 12. század közepe előtt.

Sőt, tovább bonyolította a dolgot, hogy az angol királyok 1072-től egyben a skót királyok hűbérurai voltak, és 1174-től a hűbéri kötelék már nemcsak a mindenkori skót király személyére szólt, hanem maga Skócia is hűbérbirtokká vált. Az 1174-es szerződést 1189-ben ugyan hajlandó volt érvényteleníteni pénz ellenében a harmadik keresztes hadjáratra induló Oroszlánszívű Richárd, de a korabeli angol felfogás az volt, hogy ilyen természetű jogi köteléket nem lehet anyagi ellenszolgáltatással semmissé tenni. I. Edwardig az angol királyok, „bár életben tartották a hűbéri főségre vonatkozó igényüket”, a gyakorlatban nem éltek vele.⁶² I. Edward azonban 1278-ban hivatalosan is elismertette hűbérúri jogát,⁶³ majd a skót trón öröklése körül kialakult bizonytalanságban (1290) ő lett az, akit Skócia hűbéruraként felkértek, hogy tegyen igazságot a 13 trónkövetelő közt. A hűbéri viszony csak 1328-ban szűnt meg (edinburgh-i béke), amikor az angol-skót háborúk egyik szakaszának lezárásaként a skótok pénzzel váltották meg azt.

Mindezek mellett nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy Földnélküli János 1213-tól *angol királyként* elismerte a pápa hűbéruraságát Anglia felett (évi adó fizetése mellett), s bár a pápasággal való hűbéri viszony a 13. század végére már pusztán formalitássá vált (a hűbérúrnak járó adót már nem fizették), hivatalosan csak 1366-ban mondták fel angol részről a szerződést. Igaz, 1213-ban a francia király éppen nem volt János hűbérura, mivel János 1202-es pere után a hűbéri viszony a hűbérbirtokok elkobzása miatt megszűnt. A vazallusi viszonyt jól felfogott politikai érdekből III. Henrik újította fel az 1259-es párizsi békében, melynek értelmében az angol kézen maradt Gascogne-ra nézve hűbéri esküt tett IX. Lajosnak. Célja az volt, hogy támogatót szerezzen a francia király személyében az angol bárókkal szemben, akik az oxfordi províziók (1258) révén a királyi hatalmat névlegessé tették, és azt egy bárói tanács kezébe adták. III. Henrik a pápához, majd IX. Lajoshoz fordult, hogy pozícióját visszaszerezze, majd utóbbi a király és az angol bárók által egyaránt elfogadott döntőbíróként az amiens-i döntőbíráskodásban (1264) megsemmisítette az oxfordi províziókat. A következmények jól ismertek (a bárók lázadása Simon de Monfort vezetésével, „az első rendi gyűlés” 1265). A párizsi béke rövid távon hasznot hozott ugyan az angol királynak, de éppen a helyreállított hűbéri viszony lett aztán a százéves háború kitörésének egyik fő oka. Erre az időre ugyanis már terhesnek érezték az angol királyok a hűbéri esküt, és a szuverenitásra való törekvésük miatt igyekeztek kibújni alóla oly módon, hogy nem maga a király, hanem annak legidősebb fia tett homagiumot.

A hatalom jól kivethető hierarchikus rendszere mindezek után aligha létezett a 12. században. Ez akkor válik még világosabbá, ha tudjuk, hogy a francia király a 12. században egy grófság miatt saját vazallusának, a Saint Denis-i apátnak volt vazallusa. Ez pedig értelemszerűen azt jelenti, hogy a klasszikus hűbéri piramis a 12. század közepe előtt nem létezett Franciaországban. A hűbéri piramis felül csonka volt, ezért a hűbéri jog átalakításával a királyt ki kellett emelni a vazallusok sorából – ez Franciaországban a 12. században kezdődött meg. A *suzerain* fogalmának kialakulása ennek a folyamatnak az egyik fontos állomása volt. (Általában véve a hűbéri jog átalakításának kedvezett a hűbéri viszony eldologiasodása, azaz a személyes szolgálat háttérbe szorítása!) A *suzerain* az volt, aki senkinek nem tett hűbéresküt, sem saját vazallusának, sem külföldi hatalomnak. Maga a terminus valószínűleg a 13. században keletkezett, de a fogalom a 12. század végén már világosan létezett: 1185-ben ugyanis kimondták, hogy a király bírhat ugyan mástól hűbérbirtokot, de nem kell érte hűbéresküt tennie. A francia király a 12. század végén és a 13. század elején tehát még csak *suzerain*, azaz legfőbb hűbérúr volt, nem pedig *szuverén*. A *szuverén* szó, mint említettük, az 1280-as években jelent meg, és nem véletlen, hogy ugyancsak Franciaországban. A királyi hatalom megerősödése ugyanis éppen itt volt a leginkább érzékelhető, s az új pozíció(k) leírásához új terminológiára volt szükség. Philip Beaumanoir lovag számára, aki maga is királyi hivatalnok volt (*bailli*), a király szuverén hatalma azt jelentette, hogy végső soron minden joghatóság tőle származik, s szükséghelyzetben – a közjó érdekében – a király felhatalmazással bír arra is, hogy eltekintsen a rendes jogi eljárás betartásától.⁶⁴ Strayer egyenesen úgy fogalmaz, hogy „egy erős monarchiát lehetett volna alapozni egyedül Beaumanoirra támaszkodva”.⁶⁵

2) A kormányzás személyes jellege a hűbériségben azt jelentette, hogy a kormányzat egyrészt személyek közti önkéntes kötelékekben alapult (azaz magánjogi kapcsolat, a hűbéri kötelék fűzte össze a különböző szinteken más és más nagyságrendű, de a közjog szférájába tartozó jogokat gyakorló hatalmasságokat, a vazallusokat),⁶⁶ másrészt nem annyira egy adott terület, hanem sokkal inkább személyek vonatkozásá-

ban érvényesült. „A territórium tehát nem volt meghatározó sem az identitás, sem a hűség szempontjából.”⁶⁷ Már csak azért sem, mert a „territoriális hovatartozás és a hűbéri függés” nem szükségszerűen esett egybe.⁶⁸ Ezért hát afféle önellentmondás, amikor főként a német történetírás a „hűbérállam” (*Lehnstaat*), vagy a „személyek révén összekötött állam” (*Personenverbandstaat*) kifejezéseket használja annak leírására, amit leginkább *hűbéri kormányzás*nak lehetne nevezni.

3) Nemcsak a hűbéresek tekintetében volt a hatalom személyek felett gyakorolt hatalom, hanem a nép vonatkozásában is. A király ebben az időben az adott nép királya, az „angolok királya”, a „franciák királya” volt, nem Angliáé és Franciaországé.⁶⁹ A *regnum Franciae* kifejezés is csak akkor jelent meg (1124 táján), amikor már kezdett kialakulni, hogy mely nagyhűbéresek fogadják el a király hűbérúri főségét,⁷⁰ s így a „király hűbérurasága alatt álló összes területet” jelentette.⁷¹ Ugyanakkor e terminus csak a 13. század elejétől, a királyi hatalom valóságos megerősödésével kezdett elterjedtté válni (1205-től), mint ahogy az sem véletlen, hogy a francia király csak azután nevezte magát hivatalosan *rex Franciae*-nek, hogy 1204-ben legnagyobb hűbéresét, (Földnélküli) János angol királyt kiszorította Normandiából.⁷² Még Angliában is csak a 12. század végétől lett a király címe *rex Anglorumból*, *rex Angliae*.

4) Az eddigiekből az is következik, hogy hiányzott a területi kizárólagosság elve.⁷³ 5) Végül, a 12. század közepe előtt hiányzott a világi kormányzás olyan felfogása, hogy az a szakrális dolgoktól különálló, de önálló létjogosultsággal bíró tevékenység a közjó érdekében. A *politikai* jelző pedig csak a 13. század második felében nyert teret „a kormányzatok szótárában”.

Az állam jogi fogalma 1150–1300

A királyi hatalom elvi és gyakorlati kiterjesztésével – melyek közül az előbbi a hűbéri jog átalakítása és a királyi hatalom közjogi alapokra való helyezése folytán (a római jog és a kánonjog segítségével), az utóbbi pedig a királytól függő közhivatalnokok (mint például a *bailli*) megjelenésével valósult meg – a 12–13. század folyamán a király – Katus László frappáns megfogalmazásával elve – Franciaországban előbb „a hűbéri láncolat élére” (*suzerain*) került, majd „egyre inkább felette és kívül” állt (*suzveren*).⁷⁴ Bár a közvetlenül és közvetve uralt területek felett lényegesen eltérő volt a francia király hatalma, 1300 táján az már nem volt kérdéses, hogy a király a végső bíró, akihez fellebbezni lehet.⁷⁵ Hasonlóképpen széles jogkört jelentett elméletben („bár kevésbé volt széles a gyakorlatban”) az a felhatalmazás, hogy a közjót szolgáló intézkedéseket hozzon.⁷⁶

A királyok a 13–14. század fordulójára ugyanis *legfőbb hűbérúrból legfőbb közjogi méltósággá* és egyben *végső hatalommá, szuverén*é váltak saját királyságukban, sokszor nemcsak világi, hanem egyházi ügyekben is. Az *ecclesia gallicana* kifejezés, amely csak elvétve fordul elő a 13. század első felében, igen elterjedtté vált a 13. század végén, és a *prelati Franciae* kifejezéssel együtt azt mutatja, hogy a franciák felfogásában az egyetemesség helyett a „nemzeti” nézőpont lett a domináns egyházi téren.⁷⁷ Hasonlóképpen, az *ecclesia anglicana* kifejezés is elterjedt volt már ekkor, sőt angol megfelelője, a *Church of England* (*Chirche of Engeland* alakban) is általános használatba jött a 14. század végére.⁷⁸ (Jellemző, hogy mindkét kifejezést tartalmazta az az 1534-es törvény, amely VIII. Henriket az *Anglikán Egyház Legfőbb Fejének* nyilvánította.) IV. (Szép) Fülöp vitája VIII. Bonifáccal, a pápaság „avignoni fogsága”, vagy az 1438-as bourges-i ediktum – amely többek között a zsinatot a pápa fölé he-

lyezte és megtiltotta a Rómához történő fellebbezéseket a francia egyház ügyeiben – jól mutatják a francia királyoknak a francia egyház felett gyakorolt hatalmát a késő középkorban.

Hiba lenne azt hinni, hogy a király hűbéri vonatkozásai megszűntek, hiszen még a királyi hatalomról szóló 18. századi francia írások is megemlítik a király hűbéri mivoltát. Mégis, politikaelméleti szempontból ez a funkció immár elhomályosult a királyi hatalom új, pontosabban fogalmazva *újjáélesztett és új dimenziókba helyezett* szerepe mögött. A király ugyanis sohasem volt pusztán hűbérúr, csakis egy a hűbérurak közül: a felkenés és a koronázás révén egy olyan *hivatal (officium, ministerium)* viselője is volt egyben, amely túlmutatott a hűbéri társadalmon.⁷⁹ Bár realitása ennek a feudalizmus klasszikus korszakában (1000–1150) a francia monarchiában nem volt, a királynak azért elvben ekkor is voltak kötelességei a királyság egészével szemben – noha nem hűbérúrként, hanem a királyi hivatal viselő személyként. Éppen a feudalizmus kifejlődésének közepette (9–10. század), a 9. században vezette be ugyanis az egyház a koronázási esküt, amely a királyság „transzperszonális”, hivatali jellegét nyomatékosította.⁸⁰

A *királyság hivatali jellege* került aztán a 12. század közepétől a jogtudomány megszületésével a politikai gondolkodás fókuszába. Ez pedig, a hűbériséggel ellentétben, „páneurópai” jelenség volt: nemcsak a nyugat-európai monarchiákat, hanem a latin kereszténység minden országát – a 12. század elején keletkezett kifejezéssel élve –, az *egész latin világot (tota latinitas)* érintette. Ugyanakkor a királyság mint hivatal eszméje az „állam objektiválódása” szempontjából is különleges jelentőséggel bír:⁸¹ Nyugaton ugyanis az állam modern fogalma alapvetően abból az évszázados fejtegetésből nőtt ki, amelyet az uralkodásnak mint közhivatalnak a kérdéséről folytattak.

Az első fordulópont az volt, amikor a gondolkodás az 1200-as évek elejére eljutott a királyi tisztség közjogi absztrakcióként való felfogásához. Ezzel a közhatalom olyan „személyen túli”, „személy feletti” felfogása nyert teret, melynek értelmében a király által gyakorolt jogok az adott uralkodó – azaz a testi valóságában megjelenő király – „személyétől és akaratótól” független létezéssel bírnak.⁸² Ez a nézet a kánonjogászok jóvoltából most sokkal markánsabban jelentkezett, mint korábban, a Karoling-korban. A 13. század elejére ugyanis megjelent például a magyar, illetve az angol koronaeszmé: a koronának mint halhatatlan közjogi entitásnak a gondolata, mellyel szemben az uralkodónak kötelezettségei vannak, s e kötelezettségek megtartására a koronázás előtt esküt is kell tennie a királynak.⁸³ III. Ince idején a pápaság részéről ezek az elvek bevett dolognak számítottak, s a pápák időről időre emlékeztették is rájuk az uralkodókat.⁸⁴

A királynak tehát, mint közhivatal viselő személynek, kötelessége volt, hogy pozícióját, státusát (*status regis*) a királyság jogállapotának (*status regni*) megőrzésére használja. A hatalom személyfelettségének eszméjéből alakult ki aztán a 13–17. század közt az a nézet, hogy az állam olyan „különálló entitás, amely saját jogán létezik”.⁸⁵ Ebben a második fázisban egy alapvető elmozdulás következett be. Az uralkodó azon kötelezettségéből, hogy fenntartsa státusát, vagyis az őt hivatalából kifolyólag megillető jogokat, kialakult az a nézet, hogy létezik a kormányzó személyétől és a kormányzottaktól (az alattvalóktól) egyaránt független, „különálló jogi és alkotmányos rend, az államé [*status*]” – s ez a legfőbb hatalommal bír egy adott terület felett, „az uralkodónak pedig kötelessége ezt fenntartani”.⁸⁶ A *status regis/status regni* jelentősége az államfogalom kialakulásában egyben annak magyarázatául is szolgál, hogy miért

a latin *status* származékszavai jelölik a nyugat-európai nemzeti nyelvekben (*Staat, state, état, stato stb.*) az államot.⁸⁷

Ahhoz azonban, hogy 1200 körül az *állam jogi eszméjének* a csírája megjelenhessen, két dolog kellett: a gregoriánus egyházreform, és ami ezzel nagyrészt összefüggésben volt, a jogtudomány kialakulása Bolognában. Strayer szerint „a Gergely-féle egyházfelfogás szinte megkövetelte az állam fogalmának feltalálását”.⁸⁸ Valóban, a gregoriánus felfogás azzal, hogy az uralkodó hatalmát igyekezett megfosztani szakrális jellegétől (a királyt a felkenés miatt ebben az időben „papnak” tartották), valamint hogy nem hagyott neki semmiféle helyet az egyház irányításában, a királyokat laikus legitimitációra kényszerítette.⁸⁹ Ezt a világi, racionális legitimitációt pedig éppen a 11. század végén felfedezett római jog tudta biztosítani. Az időbeli egybeesésnek óriási jelentősége van, hiszen a pápaság és a császárság közti polémia „legalább annyira stimulálta a jog fejlődését, mint a világi kormányzat állandóbb szükségletei”, melyek az igazgatás és bírászkodás terén jelentkeztek.⁹⁰ Kellett tehát találni a világi uralkodó számára egy olyan szférát, amely kizárólagosan az ő feladata volt, s amelybe az egyház nem folyt bele közvetlenül: ez volt a világi dolgok kormányzása, ami viszont a jog szerepét helyezte előtérbe.⁹¹

A világi dolgok kormányzása azonban nemcsak funkcionális lehatárolását jelentette a világi uralkodó feladatainak, hanem egybeesett egy szemléletbeli változással is. A gregorián reformtól kezdve az egyház számára központi jelentőségre tett szert a *területiség* elve: „az uralkodóknak, püspököknek küldött pápai levelek a korábbiakban soha nem hallott mértékben foglalkoztak *országokkal és népekkel*”, s ez a szemléletbeli változást jelezte.⁹²

A joggal kapcsolatban mindenképpen ki kell emelni, hogy a nyugati kereszténységben a jog már a római jog felfedezése előtt sem csupán büntetőjog volt, továbbá a római jog tartalmazott egy fontos megkülönböztetést: a közjog és a magánjog közti szétválasztást.⁹³ A római jog jelentőségét és használhatóságát az adta, hogy „sok olyan kategóriája volt, amelybe az új eszméket bele lehetett illeszteni”.⁹⁴ Ilyen volt a kialakuló államfogalom szempontjából a *respublica*, amely az egyik olyan szó lett évszázadokon át, amely a politikai közösséget jelentette „általános értelemben, tekintet nélkül a kormányzat formájára”.⁹⁵ Maga Bodin is a *respublica* francia változatát, a *république* szót használta híres munkájának címében, melynek a *Hat könyv az államról* címet adta.

Nos, miként választható sematikusán a *respublica* és a jog kapcsolata, illetve e viszony hatása az államfogalomra? „A rómaiaknak nem volt olyan szavuk, amely az állammal egyenértékű lett volna, de a *respublica* alkalmas volt arra, hogy az állam fogalma ekörül kikristályosodjon.”⁹⁶ A *respublica* ugyanis „önmagában semmiféle különleges kormányzati formára nem utalt”: a politikai közösséget jelentette úgy a köztársaság, mint a császárság idején.⁹⁷ Ugyanakkor a kifejezés „legelemibb jelentése”, mely „a közjavakra vonatkozott”, elősegítette a közszféra fogalmának kialakulását.⁹⁸ (Bodinnél ez már szójátékká alakult: ha nincs *publique*, azaz *köz(szféra)*, akkor nincs *république*, tehát politikai közösség, vagyis *állam* sem.)⁹⁹ Végül pedig: „a *respublica* eszméjében központi jelentősége volt annak, hogy valamely jogi rendszerben létezett.”¹⁰⁰

A *respublica* szó ismert volt már a Karoling szerzők számára is,¹⁰¹ de új perspektívát a római jog felfedezése nyitott számára. A római jog felfedezése és tudománnyá válása azt eredményezte, hogy a világi uralkodót fogalmilag új szerepbe lehetett helyezni. A sok kis partikuláris hatalom jogainak bevett gyakorlatával szemben

megjelent egy olyan „erős központi hatalom eszméje”, amelynek „a közjó érdekében” felhatalmazása volt „a törvényalkotásra és az adóztatásra”.¹⁰² A *respublica* és a *publicus* jelző elterjedése a köz(szféra) fogalmának térnyerésére utalt a 12. században. A 12. század közepén Salisbury-i János *Policraticus* (1159) című művében, szemben a korábbi idők domináns felfogásával, már nem hűbérúrként, de nem is az augustinusi királykép alapján, azaz nem a *civitas Dei* harcosaként tekintett a világi uralkodóra, mely utóbbi szerint az uralkodó igazi célja nem a földi világhoz, hanem Isten országához kötődik. Az uralkodóban, akit a *princeps* névvel illetett, de bizonyára az angol királyt értette rajta,¹⁰³ a római jog hatására immár *közszemélyt* látott (*persona publica*), a *respublica* elsőszámú hivatalnokát, aki *köz hatalmat* (*potestas publica*) gyakorol, mégpedig világi céllal, a *közhaszon* (*utilitas publica*) érdekében. Az erre való felhatalmazást pedig a római jog *lex regia* elvéből származtatta, mely szerint a nép minden hatalmát átruházta a császárra. Ugyanakkor a hierokratikus álláspont képviselőjeként a pápát még a világi uralkodók politikai feljebbvalójának tartotta, ami nem véletlen, hiszen egy ideig pápai szolgálatban is állt, Becket Tamást pedig elkísérte franciaországi száműzetésébe. A *Policraticus*-t úgy tekinthetjük, mint az első „nagyszabású kísérletet arra, hogy az új tudást” integrálják a korabeli keresztény társadalomfelfogásba.¹⁰⁴

A század végének híres kánonjogásza, Ricardus Anglicus, azonban mind a pápa, mind a császár tekintetében megvédte a világi uralkodók függetlenségét: az ő felfogásában e két univerzális hatalmi igényt képviselő személy egyike sem volt politikai értelemben a királyok feljebbvalója, akik hatalmukat a királyság mint öngazgató jogi közösség (*universitas regni*) felhatalmazása alapján bírták.¹⁰⁵ Az uralkodó *iurisdictio*val és *imperium*mal ruházta fel, s e terminusok akkoriban ugyanazt jelentették a kortársak számára, amit később a szuverenitás.¹⁰⁶ Talán nem véletlen, hogy mindkét szerző angol volt, ugyanis a közös szellemi inspiráció mellett éppen az angliai viszonyok különlegessége, a partikularitás szembetűnő hiánya magyarázhatja, hogy az új eszmék miért éppen itt, azaz a kor legkohézívabb királyságában találtak ilyen korán termékeny talajra. Ez pedig jól mutatja az államelmélet és az államfejlődés kölcsönhatását. Éppen Ricardus Anglicus kapcsán írta egyébként Tierney, hogy nem sokkal 1200 előtt már „a nemzetállam elméletének kezdeteivel” számolhatunk.¹⁰⁷

Valóban, a 12. század végén kezdett általánosan elterjedt alapelvevé válni a 12. századi kánonjogászok tollán keletkezett a formula: „a király, aki nem ismer el feljebbvalót, császár a saját királyságában” (*rex superiorem non recognoscens est in regno suo imperator*). Ez a formula már valóban tartalmazza mindazokat a kritériumokat, amelyeket Canning fogalmazott meg az állam eszméjével kapcsolatban: a belső és külső függetlenséget (ez előbbit az utóbbi függvényének fogva fel), a területiséget, valamint a világi, tehát politikai alapon való szerveződést. A közfunkciót betöltő uralkodó *imperium*mal, császári hatalommal való felruházása ugyanis azt jelentette, hogy a római jog fogalmai immár minden király vonatkozásában alkalmazhatók.¹⁰⁸ Ebből a formulából is látszik azonban, hogy a területiség elve még *csak közvetve*, azaz az *uralkodó személyén keresztül* kapcsolódott a legfőbb hatalom elvéhez. (Átsegítő fogalomként azonban a 13. században már jelen volt a *corona regni* eszméje.) Ugyanakkor e formula – a koronaeszmével egyetemben – jól mutatja a kánonjog(ászok) szerepét abban, hogy – Th. Mayer tipológiájával élve – a „személyek révén összekötött állam” (*Personenverbandstaat*) helyébe az „intézményes területi állam” (*institutionelle Flächenstaat*) eszméje lépett.¹⁰⁹

III. Ince a *rex superiorem non recognoscens est imperator in regno suo* formulával (1202) a világi uralkodóknak a császártól való függetlenségét hangsúlyozta, amivel természetesen a császári hatalmat akarta gyengíteni. Ugyanakkor a felsőséget úgy értelmezte, hogy a császárral ellentétben ő továbbra is politikai feljebbvalója a világi uralkodóknak.¹¹⁰ A mérvadó vélekedés azonban nem ez volt. Joggal írta Tierney, ami a 12. századtól a nyugati kereszténységet megkülönböztette más kortárs és korábbi kultúrköröktől, az a kormányzati struktúrák kettőssége volt: az egyik a római egyházé, a másik pedig a világi politikai közösségé.¹¹¹ Maga a terminológiai változás is ezt tükrözte.

Az *ecclesia* szó is változáson ment át: már nemcsak a hívők közösségének egészére, tehát a papságra és a laikusokra használták, hanem egyre inkább a római egyház hierarchikus szervezetét és annak papságát jelentette.¹¹² Ezzel párhuzamosan a „keresztény világi társadalom fogalma” is teret nyert, ami olyan kifejezések gyakori használatában öltött testet, mint a *politia Christiana*, vagy a *respublica Christiana* (keresztény nemzetközösség).¹¹³ Ezek VII. Gergelytől kezdve már a klérustól megkülönböztetett laikus keresztény társadalom megjelölésére szolgáltak.¹¹⁴ Ahogy a *respublica* az egyes világi szerveződések jelölte, úgy a *respublica Christiana* ezen keresztény világi szerveződések közösségét, melynek több kánonjogász szerint nem volt politikai feljebbvalója.

Nem egyetlen kormányzat létezett tehát, élén egy megkérdőjelezhetetlen uralkodóval, akár a pápával, akár a császárral, akinek személyében mindkét szféra egyesült volna, mint végső és legfőbb hatalommal bíró uralkodóban, amilyen például Bizáncban a császár volt.¹¹⁵ Mivel a pápaság politikai főhatalomra vonatkozó igényei csak korlátozottan érvényesültek, a világi és az egyházi szféra (az egyes országok egyházi hierarchiája) nagyrészt független volt egymástól.

A két szféra ugyanakkor kölcsönösen korlátozni tudta egymást, már csak azért is, mert mindegyiken belül léteztek feszültségek: a 13. században ilyen volt a világi szférában a rendiség jelentkezése.¹¹⁶ A korlátozás azonban nemcsak az intézményi különállásból fakadt, hanem eszmei síkon is működött! Azt, hogy az egyházi szféra intellektualizmusa milyen hatást gyakorolt a világi szféra közjogára, jól tükrözi többek között annak a formulának a története, amellyel a rendi gyűlések összehívását meg lehetett indokolni. Ez a római magánjogból (!) származó formula ugyanis éppen a kánonjogászok jóvoltából vált közkinccsé, és került át aztán a kánonjogból a világi szférába: *ami mindenkít érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia (quod omnes tangit ab omnibus approbetur)*. Ezzel ellensúlyozni lehetett azt a tételt, hogy a nép a *lex regia* elve alapján végérvényesen minden hatalmát átruházta az uralkodóra: vagyis a népnek mint a hatalom közvetlen forrásának valamilyen módon részesülnie kellett annak gyakorlásából (a hatalom Istentől van ugyan, de nép közvetítésével).¹¹⁷

Mindezen fejlemények ellenére az állam csak absztrakció maradt volna, ha nem lett volna logikailag helye a létező közösségek rendszerében, valamint ha Nyugat-Európában „nem kezdik meg a jogi intézmények kifejlesztését”.¹¹⁸ 1200 táján az *állam jogi fogalma* megszületően volt. Mindazonáltal az állam *filozófiai fogalma*, tehát az a gondolat, hogy a politikai közösség természetes úton keletkező, „önmagában való és tökéletes közösség egy nép és egy terület viszonylatában”, csak Arisztotelész *Politikájának* felfedezése után jelent meg a 13. században”.¹¹⁹ A *respublica* a 13. század végére egyszerre volt világi rendeltetésű természetes politikai közösség (*societas civilis*), közjogi absztrakció (*universitas*), valamint az emberi test analógiájára létező organizmus, tehát misztikus test (*corpus mysticum*).

1300 táján, amikor már teljes joggal beszélhetünk kifejlett középkori államelméletéről: az államnak mind a jogi, mind a filozófiai fogalmáról, az államfejlődés is fontos szintet ért el. Strayer szerint ekkorra világossá vált, hogy Nyugat-Európában a szuverén államé a jövő, mint „domináns politikai formáé”, amely erősebb volt vetélytársainál, a birodalomnál és a városállamoknál egyaránt, ugyanakkor ez a politikai forma lojalitást élvezett az alattvalók részéről.¹²⁰ Ezek a szuverén territoriális államok természetesen monarchiák voltak. „Eredményes államépítés az újkor előtti Európában kizárólag a monarchiákban ment végbe.”¹²¹ Az alattvalói lojalitás kialakításában tehát jelentős szerep jutott a dinasztiáknak, s erre az időre nagyjából az is kialakult, hogy a választó-, illetve az örökletes monarchiák sorába tartozott-e az adott ország. Ilyen éles szétválasztás korábban sem elvben, sem gyakorlatban nem érvényesült a trónutódlásban: a 12–13. század előtt ugyanis az öröklés (vér) és a választás nemcsak a nyugat-európai monarchiákban, hanem általában véve a nyugati kereszténység monarchiáiban is „évszázadokon át inkább egymást kiegészítő, mintsem egymást kizáró elvek voltak”.¹²² A vérségi elv, a leszármazás ugyanis nem egyetlen személyt, hanem egy vérségi közösséget (családot, nemzetséget) helyezett előtérbe: nem a leszármazás meghatározott foka számított tehát, hanem pusztán a királyi vér bárkit alkalmassá tett e csoporton belül az uralkodásra.¹²³ A karizma a dinasztia egészének privilégiuma volt. Következésképp a (király)választás a „királyi nemzetségből (*stirps regia*) történő kiválasztást” jelentette,¹²⁴ de ennek a személynek nem kellett szükségszerűen az elsőszülött fiúnak lennie.¹²⁵ (Tipikus példa a 11–12. századi Anglia, ahol a királyi tanács, a *witangemot*, „a bölcs emberek tanácsa” választotta meg a királyt a dinasztia tagjai közül.)

Kivételnek némiképp a francia monarchia számított, ahol már az első Capet uralkodó azt a gyakorlatot vezette be a 10. század végén, hogy még életében megkoronáztatta a legidősebb fiát, ezzel nyilatkozta ki a királyságra való kijelölését (*rex designatus*). Erre azért volt szükség, hogy a homo novus Capet Hugo megtarthassa a királyi tisztséget családjá birtokában.¹²⁶ Ugyanakkor a módszer jogilag mégsem jelentette a választás teljes kikapcsolását, mivel a koronázást megelőzően a bemutatott örököszt jóvá kellett hagyniuk az ország előkelőinek. Ez a rituálé egészen Fülöp Ágostig folytatódott, aki azonban már nem érezte szükségesnek a dinasztia stabilitása szempontjából: az elsőszülött fiú öröklésének gyakorlata ugyanis a 13. századra már jogelvet teremtett.

Az öröklés és a választás elve közti polarizálódás a 12–13. században kezdődött meg,¹²⁷ és a 13. század végére egyértelmű lett, hogy nemcsak Franciaország, de például Anglia, Skócia is a primogenitúrát követő örökletes monarchiává vált, míg a birodalom választómonarchiává. Azaz az utóbbi kivételével a többi monarchiában alapvetően a hűbéri öröklés vált irányadóvá a trón öröklésében: Skóciában teljesen tiszta formában, hiszen itt a primogenitúra már kiterjedt a nőágra is. A monarchia jogintézménye ugyanakkor „alapvetően férfiügy” volt és maradt,¹²⁸ ami azt jelentette, hogy a női uralom kivételszámba ment. Jó példa erre Franciaország, ahol a trónöröklést hamarosan törvényben is szabályozták. Ebbe a szabályozásba azonban már erős nemzeti érzület is vegyült¹²⁹ a férfiág preferálása mellett. Mivel a francia előkelők nem akartak maguknak „egy angolt” királynak, ezért kizárták III. Edwardot a francia trón örökléséből, aki anyai ágon tartott arra igényt, hiszen anyja Szép Fülöp lánya volt. 1328-ban kimondták, hogy nő nem kerülhet Franciarország trónjára, sőt jogot sem adhat át a trónigényre. Más szóval a férfiági primogenitúrát iktatták törvénybe! (Ang-

liában azonban a primogenitúra nem lett olyan kikezdehetetlen jogelv a késő középkorban, melyet minden körülmények közt követtek volna.)

Strayer a következő kritériumok vizsgálata alapján jutott arra a megállapításra, hogy 1300-ban már valóban beszélhetünk szuverén államról: 1) politikai egységek megjelenése egy-egy magterülettel 1100–1300 között (a fluktuáció azonban megengedett a perifériákon), 2) „állandó, személytelen” (financiális, közigazgatási, bírói) intézmények létrejötte, melyeket (a jogi értelmiség kialakulásának köszönhetően) szakzerű hivatalnokok működtetnek, illetve a legfőbb intézménynek, a monarchiának a megszilárdulása, 3) valamely világi hatalom jogosultságának elfogadása a végső döntés meghozatalára, 4) annak megjelenése, hogy a végső döntést hozó hatalom lojalitást élvez az alattvalók részéről.¹³⁰ Ami a lojalitást illeti, fontos megjegyezni, hogy annak dinasztikus, nemzeti, valamint közjogi (korona iránti hűség) vonatkozásai egyaránt voltak.

Ezek a kritériumok azért is érdekesek, mert meglehetősen nagy hasonlóságot mutatnak azzal, ahogy a 17. században a francia jogászok az *állam* megjelölésére általánossá váló szót, az *État*-t használták. Az *État* a következőket jelentette a jogászok számára: „olyan területi egységet, amely felett egyetlen szuverén uralkodik; a királyi kormányzat folytonosságát és ennek hatalmas hivatali apparátusát, amely független a halandó király életétől; egy olyan közösséget, amely az egység érzetével rendelkezik annak következtében, hogy egy közös szuverén alatt él”.¹³¹

Korporációs állam (1150–), korai rendiség, rendi állam (1350–1450)

A *legfőbb hatalom* elve mellett a *területiségnek* és az *állandó, személytelen intézmények* létének kell jelentőséget tulajdonítani. Th. Mayer a 12. század közepétől kialakuló nyugat-európai politikai szervezet megjelölésére az „intézményes-területi állam” kifejezést javasolta. Mi volt a jellemzője ennek a szerveződésnek az igazgatási, finansziális, igazságszolgáltatási intézmények kifejlődése mellett?

Az intézményes-területi állam kialakulásának első szakaszát az a szerveződés képezi, melynek D. Gerhard a *korporációkból álló állam* elnevezést adta.¹³² A korporációk (*universitas, communitas*, hogy csak a leggyakrabban használt terminusokat említsük) öngazgató, jogi személynek (*persona ficta*) számító testületek voltak, melyek megválaszthatták saját tisztségviselőiket, saját működési szabályokat alkothattak, valamint közös vagyonnal, pecséttel, jogi képviselővel rendelkeztek. Valahogy úgy kell elképzelni ezeket, mint a mai egyesületeket, civil szerveződéseket és a települési önkormányzatokat. Ezek az autonóm testületek, például fraternitások, céhek, gildék, egyetemek, önkormányzattal bíró városok, gomba módra szaporodtak a 12. században,¹³³ ami azt jelentette, hogy a vertikális társadalomszerveződési és kormányzati elveket háttérbe szorították, és „lokális szinteken” egyre inkább áttörték a horizontális, azaz szövetségi elvek.¹³⁴

A korporációk léte „alapvető volt a modern intézményes állam születése szempontjából”.¹³⁵ A testületek, a társadalmi rendek kiépülése és az államépítés egymást kölcsönösen befolyásoló fejlemények voltak.¹³⁶ A társadalomszerveződés horizontális jellegének megerősödése – ami S. Reynolds szerint sokkal erősebb volt már a 10–11. században, mint ahogy azt korábban gondolták, és ezért jelentkezhetett markánsabban a 12. században¹³⁷ – ugyanis párhuzamosan haladt a királyi hatalom új, közjogi alapokra való helyezésével és a királyi igazgatás hatékonyságának növekedésével. Annak pedig, hogy az állam intézményei és a társadalom intézményei nagyjából

párhuzamosan alakultak ki, nagy jelentősége lett az egész későbbi politikai szerkezet szempontjából.

Az uralkodónak ugyanis számtalan kisebb-nagyobb öngazgató „közvetítő testülettel” (Montesquieu) kellett számolnia: az alattvalók döntő részét csak ezeken keresztül érte el. A 12. század második felében egyre gyakrabban használt, a 13. században pedig általánossá váló *status regis et regni* kifejezés tükrözte ezt a folyamatot. A király státusa a király funkciójához tapadó jogokat jelentette (vö: az állam fogalma), míg a *status regni* összefoglalóan utalt a különböző korporációk és társadalmi rendek, sőt idővel a királyság egészének változatos jogaira (*iura regni*).

A létező korporációk „a szabadság kis körei” voltak, és olyannyira hozzátartoztak a nyugati állam- és társadalomfejlődéshez, hogy még az abszolutizmus idején sem lehetett kiiktatni őket.¹³⁸ Nemcsak Montesquieu, de az abszolutizmus atyja, Jean Bodin is olyannyira fontos szerepet tulajdonított nekik,¹³⁹ hogy így írt a testületek szükségességéről: „minden testület vagy társaság törvényes jogi közösség szuverén hatalom alatt, s törvényessége azt jelenti, hogy az uralkodó engedélyezte, mert az ő jóváhagyása nélkül nem létezhet társaság”; „ha minden testületet és közösséget megszüntetnek, tönkreteszik az államot, és barbár zsarnokságot csinálnak belőle”.¹⁴⁰

Ezekre a testületekre mint alapra épültek rá a 13. századtól az autonómia területiális szintjei, a tartományi és országos politikai testületek, azaz a rendi gyűlések. A Hispániai-félsziget királyságai voltak ebben az úttörők, 1188-ban León nyitotta meg a sort: ezt tarthatjuk a középkor első valódi rendi gyűlésének. A rendi gyűlések megjelenésével azonban a *korporációs* szerveződés immár nemcsak települési, hanem *területi jelleget* öltött, tartományi és/vagy országos szinten. Ha mai párhuzamot akarnánk vonni, akkor azt mondhatnánk, hogy a települési önkormányzatok mellé kezdtek kiépülni a területi önkormányzatok is. G. Poggi szerint ezzel minőségi áttörés következett be a korporációk történetében. A kisebb-nagyobb testületek (céhek, városok) „saját hatáskörben, saját tagjaik felett” gyakorolt jogaihoz képest ugyanis a tartomány, vagy ország rendjei immár „sokkal jelentősebb igényeket és szélesebb előjogokat” követeltek maguknak: azt, hogy együttműködhessenek az uralkodóval, mégpedig olyan ügyekben, amelyek már „kifejezetten közügyekként” határozhatók meg.¹⁴¹ „Ez az, ami a rendi államot megkülönböztetett uralmi formává teszi, nem pedig a korporatív testületek színes kavalkádja, ahol minden egyes ilyen testület csak saját hatáskörben, azaz tagjai felett, esetenként pedig egy harmadik féllel szemben bírt hatalomgyakorlási joggal.”¹⁴²

A *területiség elve* mellett a *kormányzás közjogi jellege* vált meghatározóvá. Az uralkodó és hivatala közti megkülönböztetésből eredően az uralkodó mint közfunkcionárius tevékenysége többről kellett, hogy szóljon, mint az ő saját vagy dinasztiaja érdekeinek érvényesítéséről.¹⁴³ A jogászok és az uralkodók szótárában inkább a *királyság jogállapotának* (*status regni*) megőrzése szerepelt, míg a teoretikusok előszeretettel beszéltek a *közjóra* (*bonum commune, bonum pulicum*) való törekvésről.¹⁴⁴ Olyannyira erősek voltak ezek az elvárások, hogy néhány jogász az örökletes monarchia gondolatát is elutasította, mivel az ellentétben állt a királyság mint közhivatal elvével.¹⁴⁵ Mások olyan nyakatekert módon próbálták áthidalni a problémát, hogy az egyes királyok tulajdonképpen nem is örökösei, hanem pusztán utódai egymásnak.¹⁴⁶ A korona (állam) iránti lojalitás, a közösség érdeke időnként elsőbbséget élvezett a dinasztikus érdekekkel szemben. Az angol bárók például úgy gondolták, hogy az angol érdekeknek vajmi kevés közük van ahhoz, hogy III. Henrik megszerezze családja számára a Nápoly–Szicíliai Királyság trónját: ez vezetett az oxfordi províziókhöz.

Immár nemcsak az uralkodót fogták fel közjogi szerepben (a közjót szolgáló hivatalnokként), de a „politizáló” társadalmi csoportok is így tekintettek az uralkodóval való kapcsolatukra. Mindazonáltal a királyság mint hivatal elvét a dinaszticizmussal, valamint a király hűbéri funkciójával együtt kell kezelni a kialakuló rendi monarchiákban. Ahhoz, hogy megértsük, miként lehetett a király egyszerre közjogi személy, ugyanakkor legfőbb hűbérúr, sőt a dinasztikus ambíciók és érdekek képviselője is egyben, J. Collins szavai szolgálhatnak magyarázatként. Szerinte el kell felejtünk a mai ember koherenciára épülő gondolkodásmódját, és „el kell fogadni az ellentmondásokat, inkonzisztenciákat, egy olyan rendszer társadalmi és politikai realitását, amely nem az ez vagy az közti választáson, hanem az ez és az egymásmellettségén alapult”.¹⁴⁷ A dinasztia jogainak elfogadása magyarázza meg például, hogy miért létezett Franciaországban mind a hűbériség virágkorában, mind a rendi monarchia idején az ún. *apanázatok* rendszere. Azaz a királyi család kisebb fiai, bár nem mindegyik, tartományokat kaptak meg kormányzás céljára, s ezek a tartományok nem mindig kerültek vissza az adott királyi herceg halálával közvetlenül a király hatalma alá, hanem örökletessé váltak.¹⁴⁸

Poggi szerint leginkább a hűbéri és a rendi gyűlések összehasonlításával lehet bemutatni a politikai intézményekben bekövetkezett változás lényegét, bár sok szempontból éppen a folyamatosságot kell hangsúlyoznunk,¹⁴⁹ így főként a konszenzus szükségességének vonatkozásában. Amit ugyanis a hűbériség a későbbi évszázadok politikai elveire nézve örökségként hagyott, az nem volt más, mint az, hogy egy kormányzat akkor legitim, ha bírja a kormányzottak jóváhagyását. Mégis, amit „alkotmányosságnak” nevezhetünk, az 1300 táján a hűbériségről már egyértelműen a korporatív testületekre tevődött át.¹⁵⁰

A hűbéri gyűlések a *segítség és tanácsadás* (*auxilium et consilium*) elvein alapultak, melyek nemcsak kötelezettségek, hanem jogok is voltak a vazallusok részéről. Hasonlóképpen a rendi gyűléseken is anyagi segítségnyújtás (adózás) és tanácsadás történt,¹⁵¹ de e jogokat a rendi gyűlés immár nem a hűbéri joggal, hanem a kánonjogászoktól átvett, már idézett elvvel támasztotta alá: „ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia”.

Jól megmutatkozik a folyamatosság a Magna Chartában is. Erre a dokumentumra úgy szokás hivatkozni, mint az angol rendiség első állomására. Mindazonáltal aligha lehet jobb példát keresni a bimbózó rendiség és a hűbériség egymásba fonódására. „Hadmegváltási adót és más adót (*scutagium vel auxilium*) csakis királyságunk közös tanácsával lehet kivetni” – szól a dokumentum 12. pontja. Ugyanakkor a bárók 1215-ben már úgy léptek fel, hogy ők nem saját magukat, hanem az ország közösségét (*communia totius terrae*) képviselik: a 25 báró ennek nevében fogantatosíthatta az ellenállási záradékot.¹⁵² A hűbéreseket tehát egyre inkább „testületi identitásra tettek szert”.¹⁵³ (A 14. században kialakuló Lordok Háza nem volt más, mint a koronavazallusok testülete!) A *communitas* elvének kiteljesedéseként aztán 1295-ben I. Edward kancelláriája a *quod omnes tangit* formulát belefoglalta a parlamenti választást elrendelő királyi parancsba. Ez a lépés nem volt egy merész újítás, mint ahogy azt Stubbs feltételezte, aki szerint a formula így „puszta jogi irányelvből” nagy jelentőségű „alkotmányos alapelvvé” vált,¹⁵⁴ mivel az már „a 13. század folyamán szállóigévé vált az egyházban” – mégpedig annak kapcsán, hogy a világi uralkodók a területükön levő egyházakat csakis azok beleegyezésével adóztathatják.¹⁵⁵ Talán éppen az angol klérus kedvében akartak járni a hivatalnokok a formula beemelésével. Mindenesetre ez lett a „rendi parlamentarizmus jelszava”.¹⁵⁶ a 14. században már olyanok is idézték a nyuga-

ti kereszténység országaiban, akik soha egyetlen jogkönyvet nem fogtak a kezükben.¹⁵⁷ A „mindenki”, persze, nem jelentett minden embert, csak a „bölcsebb részt” (*pars sanior*): ennek körülhatárolása, pedig mindig az ország konkrét viszonyaitól függött. Általában a papságot, a nemességet, a városi polgárság gazdagabb elemeit, néhol még a szabad parasztságot foglalta magában, de lényeges, hogy immár nem kizárólag a hűbéresek vettek részt a döntéshozatalban.

A hűbéri gyűlésekkel szemben a rendi gyűlések „kevésbé voltak ad hoc” jellegűek.¹⁵⁸ Erre utal a rendek azon törekvése is, hogy szabályos periódusokban (általában 1–3 évente) kerüljön sor a gyűlések összehívására: ez még akkor is jelzésértékű, ha kevés helyen sikerült ilyen rendelkezéseket törvénybe iktatni, vagy a gyakorlatba átültetni. További fontos elem, hogy a rendi gyűlések „intézményesebbek” voltak, azaz valamely kialakult, de nem változatlan szokásrend (házsabályok) alapján tevékenykedtek, „világos területi jelleggel bírtak”, és egyfajta „dualitás” (Otto von Gierke nyomán) jellemezte őket.¹⁵⁹

Mit jelentett a dualitás? A hűbéri gyűléseken a hűbéresek önmagukat képviselték, nem egy adott közösséget,¹⁶⁰ hiszen a kötelezettségek személyre szólóak voltak, s a vazallusokkal a hűbérúr nem közjogi, hanem magánjogi viszonyban állt. A rendi gyűlésben viszont az uralkodó és a tartomány/ország rendjei „két különálló”, „kölcsonösen elismert”¹⁶¹ közjogi személyiséget képeztek. Az uralkodó mint közjogi személy állt az egyik oldalon, míg vele szemben immár „nem magánszemélyek, hanem különböző testületek” álltak: „külön kezelve ezeket, mindegyik egy-egy közösséget képviselt” (például káptalanokat, városokat stb.), együttesen viszont – tehát a gyűlés egészét tekintve – egy „elvonatb területes entitást”, a tartományt, vagy az országot.¹⁶² A rendek, a korabeli szóhasználatot idézve, „a királyság egész testét” képviseltek (*totum corpus regni repraesentantes*). Az ún. *organikus államszemlélet* talaján állva a politikai közösséget ugyanis az emberi test analógiájára fogták fel, ahol az uralkodó volt a fej, a rendek pedig a különböző testrészek (a nemesség volt például a politikai testben a kar). Ez viszont azt mutatja, hogy a király és a rendek a dualitás ellenére szorosan együvé tartoztak, azaz nem szabad két egymással állandóan szembenálló pólsként tekinteni rájuk, noha a konfliktusok, persze, nem hiányoztak. A dualitás tehát a szuverenitás megosztását jelentette a „politikai testben”,¹⁶³ a fej és a tagok, azaz a két közjogi személyiség, a király és a rendek közt. A jogok elhatárolása ugyanakkor képlékeny volt, sokkal inkább a szokáson, mintsem frott dokumentumon alapult.

Bónis György szerint a dualitás és a képviselet azok a jellemzők, amelyek a rendi gyűlések lényegét adják.¹⁶⁴ Egyfelől a két közjogi személyiség egymás relációjában megfogalmazott jogai, másfelől az ország/tartomány nevében való cselekvés, tehát az ország/tartomány érdekeinek a gyűlés által történő *megjelenítése* (*repraesentatio*) – függetlenül attól, hogy milyen mértékben érvényesült a választás elve – képezik a lényegi jegyeket. Bónis magát a rendi dualizmust, a(z ország)gyűlés által az uralkodótól megszerzett jogokat is a képviseleti eszmének, a képviseleti jelleg következményének tudja be.¹⁶⁵ Joggal, hiszen az országnak/tartománynak, mint önigazgató jogi közösségnek (*universitas*), a közösséget képviselő gyűlésen keresztül beleszólása volt saját ügyeinek intézésébe.

R. Löwenthal is döntő jelentőséget tulajdonít a képviselet eszméjének. A mai Európa „parlamentarizmusát” összehasonlítva régi Európa rendi gyűléseivel (a „rendi parlamentarizmussal”), arra a következtetésre jutott, hogy mindegyik a képviselet elvén alapult.¹⁶⁶ A képviselet elve „azt a meggyőződést fejezi ki”, hogy az akkori

uralkodók, illetve a mai kormányzatok legitimációja egyaránt „a kormányzottak konszenzusán nyugszik, a konszenzus pedig a képviseletben nyilvánul meg”.¹⁶⁷ A másik közös elvnek az „intézményesült pluralizmust” tartja, ami azt jelenti, hogy a „közjó az egyes csoportérdekek” eredőjeként áll(t) elő.¹⁶⁸ Harmadik fontos alapelveként Blickle mindehhez hozzáteszi a „panaszok kifejezésének jogát”,¹⁶⁹ ami szintén elválaszthatatlan a konszenzus, képviselet, pluralizmus problémakörétől. Ez a jog nemcsak az ellenállás elvéhez és gyakorlatához vezethet(ett) el, de „úgy a jelenben, mint a múltban, erősen befolyásolta a törvényhozást és ezáltal a jogot”.¹⁷⁰

Mikor következett be lényegi változás a gyűlések történetében, azaz mitől vált egy gyűlés rendi-képviseleti jellegűvé? A kritériumok felvázolásához és egyben a korai gyűléseknek a kifejlett rendi gyűlésektől való elkülönítéséhez Marongiu és főként Shück¹⁷¹ módszere nyújt segítséget. Shück szerint a kifejlett rendi-képviseleti gyűlések kritériumai a következők: 1) „A tartomány, illetve az ország egész területét képviseljük.” 2) Képviselet legyen „minden olyan társadalmi csoport, amely társadalmi értelemben szabadnak számított” (papság, nemesség, városi polgárság, esetleg a szabad parasztság). 3) E csoportok függetlenül tevékenykedhessenek az uralkodótól, de lehetőleg egymástól is (kamarák léte, kamarákon belüli procedúra önálló szabályozása), valamint egyenrangúak legyenek: azaz mindegyik kamara döntési joggal is rendelkezzen, ne csak véleményezési, vagy tanácskozási joggal. 4) A gyűlés *mint egész is kezdeményezési és főként döntési* jogkörrel rendelkezzen bizonyos területeken (például a törvényhozás, adózás terén), vagyis ne pusztán tanácskozási fórum, netán az uralkodói politika eszköze, annak kiszolgálója legyen. 5) A gyűlés rendelkezzen valamiféle állandósággal, azaz több-kevesebb rendszerességgel ülésezzen. Shück szerint ezeknek az elveknek, ha nem is maradéktalanul, de tendencia szinten érvényesülni kell ahhoz, hogy egy gyűlést rendi gyűlésnek tarthassunk.¹⁷²

A korai rendiség időszakában, 1300 táján még a gyűlések unitarista felfogása érvényesült, azaz nem gondolták, hogy a társadalmi rendeknek kamaránként „elkülönülve szükséges képviseltetniük magukat”.¹⁷³ Továbbá az is bizonytalan volt, hogy kik képviseljék az országot. Ugyanakkor, ha a képviselet később nem szerveződött kamarákba, az még nem kérdőjelezte meg egy gyűlés rendi jellegét! Ezért különösen a 4–5. pontban foglaltakat tartjuk fontosnak, hiszen például a 14. század közepétől vitathatatlan a skót parlament rendi gyűlés jellege, bár csak egy kamarával bírt. Továbbá azon, hogy valamely rend, és ez döntően a nemesség volt, meghatározó szerepet játsszon, az sem változtatott alapvetően, ha nem egy, hanem több kamara létezett. A 4–5. pontokban megfogalmazott kritériumok azok, melyek lényegileg elkülönítik egymástól a korai és a kifejlett rendi gyűléseket: ezek teszik külön jogi személyiséggé, konstitutív jellegűvé a gyűlést. A 14. század közepén Nyugat-Európában – a német fejedelemségek kivételével – már kifejlett formában állnak előttünk a rendi gyűlések.

Ugyanakkor Marongiu nyomán fontos leszögezni, hogy a rendi gyűlések kialakulása és megszilárdulása sokkal inkább egy hullámmozgáshoz hasonlítható, mintsem egy lineáris evolúciós folyamathoz: gyakran véletlenül múlt, hogy a gyűlések bizonyos jogokat szereztek, és sok esetben ezek csak időlegesek voltak.¹⁷⁴ (Lásd például francia központi rendi gyűlés történetét a 14–17. században!) Sőt, még a kifejlett rendi gyűlések sem voltak statikusak: bizonyos fokú állandóság mellett uralkodóról uralkodóra, sőt az egyes uralkodók alatt is változ(hat)tak (például kiskorúság idején). Kiválóan foglalta ezt össze Kontler László Anglia esetében, aki rámutatott, hogy a 16–17. században a kortársak nem a „parlamentről”, azaz nem egy „állandó azonossággal rendelkező alkotmányos testületről”, hanem „külön-külön összehívott, önálló életet élő

gyűlésekről”, parlamentekről beszéltek,¹⁷⁵ annak ellenére, hogy a parlamentet kétségtelenül intézménynek és nem valamiféle konzultatív alkalomnak tekinthetjük. A parlament tehát a politikai struktúra „konstitutív”, bár „korántsem állandó eleme volt”.¹⁷⁶ Még az angol parlament története sem tekinthető olyan lineáris fejlődési folyamatnak, ahol a 13. század végi kezdetektől szükségszerűen jutunk el a 18. század politikai struktúrájához, amikor is ennek nemcsak konstitutív, de immár állandó elemévé is vált a parlament. Pedig Anglia különleges helyzetben volt, hiszen csakis országos rendi gyűléssel rendelkezett, szemben a korabeli Európa monarchiáival, ahol a rendiség elsősorban tartományi szinten szerveződött, s aztán a tartományi gyűlések fölé épült ki a rendiség országos intézménye. Az angol rendi fejlődés ebből a szempontból alapvetően eltér az általánostól.

Graves szerint a rendi gyűlések létrejötte „nem valamiféle drámai újítás” volt, amikor a 12. század vége és a 15. század közepe közti időszakban megjelentek Európában.¹⁷⁷ Emellett szól, hogy a tartományi és országos rendi gyűlések igazából a korábban települési szinten érvényesülő korporációs elv horizontális kiterjesztéseként értelmezhetők. Így fogták fel ezt a kortársak is, akik ugyanúgy öngazgató jogi testületként, *universitasként* tekintettek a kis közösségekre, mint a tartomány vagy a királyság közösségére (*universitas regni*). Az állam tehát *öngazgató jogi közösség volt egy nép és egy terület viszonylatában*.

Továbbá, amint említettük, a gyűlések rendszerint egy hosszabb folyamat eredményeként alakultak ki. Sok esetben nem is beszélhetünk tudatosságról az alattvalók részéről,¹⁷⁸ sokkal inkább egy-egy szituációra való spontán reagálásról: más szóval nem általános jogelvek tudatos érvényesítése miatt került sor a gyűlésekre. Sőt, kezdetben inkább maguk az uralkodók kezdeményezték az összehívásukat, hiszen pénzügyi gondjaik miatt rájuk voltak utalva.¹⁷⁹ Főként a háborúk okozta anyagi problémák és a pápasággal való konfliktusok képezték a gyűlések összehívásának reálpolitikai hátterét.¹⁸⁰ A jogelvek tehát „önmagukban nem jelentenek magyarázatot” a korai gyűlések gyakorlatára.¹⁸¹ A gyűlés kormányzati eszköz volt, de az alattvalók idővel saját céljaik szolgálatába állították azt.¹⁸² Ennek megértéséhez viszont valóban hozzásegít annak a „jogi klímának” az ismerete, amely a 13. század végére a nyugati kereszténységet jellemezte.¹⁸³

Mindezek a szempontok azt mutatják, hogy nem célszerű egy-egy évszám-nak, mint például Anglia esetében 1265-nek, kitüntetett jelentőséget tulajdonítani. A gyűlések kialakulását, beleértve az 1265-ös angol gyűlést is, egy folyamat részeként kell értelmezni. 1265 ugyanis inkább egy régi elv kiteljesedése volt, mintsem egy újnak a kezdete: a király korábban is hívott tanácskozásra városi polgárokat és lovagokat, Monfort azonban immár az egész országra kiterjesztette ezt az elvet, amit aztán esetenként I. Edward is követett.¹⁸⁴ Angliában a parlamentnek nevezett gyűlések azonban 1300 táján is „még inkább csak alkalmak voltak, mintsem egy intézmény ülései”¹⁸⁵, hiszen a parlament szerkezete, ügymenete, jogai, sőt maga a gyűlés neve is csak később, III. Edward uralkodása alatt (1327–1377) kristályosodott ki. Noha a Hispániai-félszigeten a rendi fejlődés előbbre járt a 13. században, mint bárhol másutt Nyugat-Európában (a század végére itt már szinte teljesen kifejlett gyűlésekkel számolhatunk),¹⁸⁶ a legerősebb rendiséggel rendelkező Aragóniában és Katalóniában is csak a 14. század közepére szilárdult meg a rendi alkotmány.¹⁸⁷

Mindenféle kontinuitás dacára, mégis minőségi változást hoztak a rendi gyűlések a politikai struktúrában, ahogy arra Poggi nyomán utaltunk. Ez még inkább kiválglík, ha megváltoztatjuk a viszonyítási alapot, és kilépünk a nyugati keresztény kul-

túrkörből. Ebben az esetben egészen másként kell tekintenünk Graves megállapítására: rendi-képviselési gyűlésekkel ugyanis másutt nem találkozunk. Ilyen értelemben „a középkor nagy politikai újításának” tekinthetők a rendi gyűlések.¹⁸⁸ Nemcsak azért, mert a nyugati kereszténységen kívül nem lehet lényegileg hasonló jelenségeket találni, hanem mert a nyugati kereszténységben sem voltak általánosak: az itáliai városállamokban például nem léteztek ilyen szerveződések. A rendi gyűlések léte D. Gerhard azon megállapítására hívja fel a figyelmet, hogy 1000 után a tekintélyelvi és a szövetségi elvek kombinációja alkotja a nyugati-keresztény kultúrkör megkülönböztető vonását, annak minden szintjén.¹⁸⁹ Szűcs Jenő ugyanezt – W. Ullmann tipológiája alapján – „a jog és a kormányzat” elveinek „felülről lefelé” (*descending*), illetve „alulról felfelé” ható (*ascending*) termékeny kombinációjának nevezte.¹⁹⁰

Graves szerint az európai rendi gyűléseknek „lényegi eleme a változatosság”, hiszen nem volt semmiféle standard arra nézve, hogy milyen legyen a képviselő jellege.¹⁹¹ Ez igaz mind a kamarák számát, mind a gyűlésen részt vevők társadalmi összetételét tekintve: a gyűlések ugyanis az egykamarástól a négykamarásig terjedtek, a társadalmi csoportok képviselőit vizsgálva pedig Lengyelország az egyik, míg Kasztília a másik véglet. Az előbbi esetben ugyanis a kétkamarás gyűlés alsóházában Krakkó városát kivéve csak nemesek ültek, Kasztília gyűlése viszont egykamarássá lett, melybe immár csak a városok küldtek képviselőket.

Végző soron azonban a gyűlések összetétele, a kamarák számától függetlenül, fő vonalokban mégis tükrözte a társadalom rendi tagozódását.¹⁹² A háromkamarás gyűlés volt, persze, a klasszikus, de csak 18. században vetődött fel az a gondolat, hogy azért van három kamara, mert a társadalom is három funkcionális rendből áll.¹⁹³ Mindazonáltal az egy-, illetve a kétkamarás és négykamarás gyűlések is magukban hordozták a társadalom hármastagozódását.¹⁹⁴ Az egykamarás skót rendi gyűlést – angol mintára – parlamentnek hívták, de a megjelenteket, a három társadalmi rend képviselőit mindig többes számban, „a királyság rendjei” elnevezéssel illeték,¹⁹⁵ csakúgy, mint Angliában, ahol a gyűlés kétkamarás volt. A négykamarás gyűlések végző soron a háromkamarás variációi voltak, akár a szabad parasztság negyedik kamaraként való beemelésével valósult ez meg (mint például Frízföldön, Tirolban, vagy éppen Svédországban a 16. században), akár a nemesség két kamarára (a titulussal bírókra, illetve azzal nem rendelkezőkre) osztásával jött létre (mint például Aragóniában). A gyűlések struktúráját és az egyes társadalmi rendek képviselőiténél súlyát az adott tartomány, vagy ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai, hagyományai határozták meg.

Mindazonáltal a nemesség politikai vezető szerepe általánosan elfogadott volt, tehát a társadalmi rendek mentén elkülönülő kamarák teljes egyenlőségéről a valóságban nem lehet beszélni.¹⁹⁶ A nemesség vezető szerepét jól példázza Anglia, ahol a városok gyakran a lovagok, majd a gentry soraiból választottak maguknak képviselőt. Egyértelmű volt a nemesség vezető szerepe azokban a tartományokban (egyes német fejedelemségekben), országokban (Skóciában) is, ahol az érdemi munka az országgyűlés által felállított bizottságban folyt, és a gyűlés aztán az itt elfogadott határozatokat erősítette meg. Skóciában a bizottság megválasztása után a többiek haza is mentek.¹⁹⁷ A német fejedelemségekben az is előfordult, hogy nem az egész gyűlést, hanem ezeket a bizottságokat hívták csak össze.

A rendi gyűlések politikai jelentősége nem a gyűlések struktúrájában (nem a kamarák számában), illetve a képviselő spektrumában (a kamarákat alkotó csoportok társadalmi összetételében) rejlett: ezek a jellemzők „sokkal inkább a politikai realitá-

sokból fakadtak, mintsem valamely rendi modellnek való megfelelésből, illetve annak figyelmen kívül hagyásából”.¹⁹⁸ A rendi gyűlések lényege az uralkodóhoz való viszonyuk természetében, milyenségében volt: vagyis a gyűlések funkcióiban és jogaiban, és nem a képviselőket konkrét formájában.¹⁹⁹ Éppen ezért nem lényeges tehát, hogy mikor vettek részt először a konszenzusos döntéshozatalban a városok képviselői. Kasztília *Cortese* ugyanis gyakorlatilag már a 15. század vége előtt is a városok képviselőiből állt, mivel a királynak nem volt kötelező meghívni a klérus és a nemesség képviselőit, 1480 után pedig e két rend részvétele ritka lett.²⁰⁰ A század végére az is kialakult, hogy mindössze 18 városnak van joga képviselőre 2-2 küldött révén, ami azt eredményezte, hogy mindössze 36 alacsonyabb rangú küldöttel kellett az uralkodóknak alkudozniuk – de éppen a klérus és a nemesség hiánya volt az, ami miatt a kasztíliai *Cortes* erejét nem lehet az Aragóniai Korona rendi gyűléseihez hasonlítani.²⁰¹

Az sem döntő a gyűlések történetében, hogy mikor foglalkoztak először adó-megszavazással a résztvevők. Nem volt ugyanis egy általános európai standard a gyűlés által gyakorolt jogok tekintetében sem. Az adózásba való beleegyezés joga általánosnak tekinthető, de a törvényhozás például már nem mindenhol tartozott a gyűlés hatáskörébe. Angliában, Skóciában, Aragóniában stb. igen, de Kasztíliában már nem. Itt a törvényhozás a király kezében volt, azaz szabadon alkothatott új törvényt, viszont a törvény érvénytelenítéséhez már kellett a *Cortes* jóváhagyása.²⁰² Ugyancsak nem a rendi gyűlés, hanem a párizsi parlament (*parlement*), egy jogászokból álló bíróság játszott döntő szerepet Franciaországban a jogalkotásban: a király által betervezett törvényjavaslatokat e szervnek kellett becikkelyezni, azaz törvényerőre emelni, és joga volt ezekkel szemben vétőt emelni.

A rendi gyűlés nem állandóan működő intézmény volt (általában néhány napot, vagy 1–2 hetet ülésezett, az ennél hosszabb időtartam tipikusan angol jelenség volt ebben az időben), s az összehívás gyakorisága sem mond önmagában semmit a gyűlés és az uralkodó viszonyáról. Márcsak azért sem, mert az összehívás és a feloszlás joga néhány kivételtől eltekintve az uralkodók kezében volt, azaz önállóan nem gyűlhettek össze a rendek,²⁰³ s ritkaságszámba ment az is, ha sikerült a szabályos időközönkénti összehívás jogát kieszközölni az uralkodótól. Az ülések időszakos hiányát tehát „nem szabad úgy tekinteni, mint valamiféle *fenyegetést* a rendi gyűlés tekintélyével szemben”, ugyanakkor fordítva az is igaz, hogy a rendi gyűlés „hozzájárulása az új törvényekhez nem volt *kihívás* az uralkodói felségjog számára”.²⁰⁴ Bár a rendi gyűlések ereje Európa-szerte változott,²⁰⁵ sőt – ahogy utaltunk rá – egyazon országon belül sem volt ugyanaz a különböző évszázadokban, a 15. század közepén Nyugat-Európa nagy részén már kifejlett formájában létezett a rendi állam. Kivételt a német fejedelemségek képeztek, ahol a 15. század első fele még sok helyütt inkább a formálódás időszakának tekinthető.

A rendi állam lényege az volt, hogy „létezett egy közös meggyőződés”: ha az uralkodó például adót akart kivetni, akkor azt „kérni kellett”,²⁰⁶ s ha törvényt akart hozni, akkor ehhez is kellett az adott ország (tartomány) illetékes közjogi szervének jóváhagyása. A lényeg a tanácskozáson, a konszenzus megszerzésének szükségességén volt, melynek keretei azonban változhattak. Az uralkodó és az ország közti ún. „kapcsolódási pontokat”²⁰⁷ ugyanis nem kizárólag a rendi gyűlés, vagy annak bizottsága képezte: a politikai konszenzus megvalósulhatott egy kibővített királyi tanács összehívásával is. Tipikus esete volt ennek Skócia: a „generális tanács”, bár bírói hatalommal nem bírt, ugyanúgy rendelkezett adózási és törvényhozói jogkörrel, mint a

parlament, ráadásul könnyebb is volt összehívni.²⁰⁸ Ilyenkor ez az „alternatív intézmény”²⁰⁹ képviselte a királyságot. Ez a politikai értelemben vett konszenzus jelentett egy nagyon fontos korlátozást az uralkodói hatalommal szemben! Csak akkor volt legitim a kormányzás, ha abba időről időre bevonták a társadalom szélesebb csoportjait.

A rendi államban ugyanakkor voltak olyan állandó jogi testületek, amelyek nem szükségszerűen kötődtek valamely rendhez, de a királyi hatalom korlátozásának jelentős tényezőit képezték.²¹⁰ Ilyen volt a párizsi parlament, amely, mondhatni, „alkotmánybírói” jogkört gyakorolt a törvényhozás terén, továbbá ilyen volt a 14. század második felében Katalóniában és Valenciában a három rend által delegált 2-2 személy, akiket 3 évre választottak (eredetileg pénzügyi ellenőrzés céljából), és akik a jogok őreivé váltak: ők ellenőrizték, hogy a királyi hivatalnokok a jog szerint járnak-e el, illetve biztosították azt is, hogy ha bárkit sérelem ért, akkor az illető jogorvoslatot nyerjen.²¹¹ Aragóniában egyetlen személy, egy nemes látott el ilyen feladatot, akinek tisztsége ugyan a gyakorlatban örökletessé vált a 15. század végére,²¹² de akinek funkciójában talán nem túlzás az *ombudsman* korai intézményét látnunk.

Az uralkodót a rendi államban tehát részint a jog, részint a tanács kikérésének kötelezettsége korlátozta: „Ami megkülönböztette a zsarnokot az uralkodótól, az egyrészt a jogi formák betartásának kötelezettsége volt, melyekre az uralkodó esküt tett a koronázásakor. Hasonlóképpen nagy jelentőséggel bírt az a kötelezettség, hogy tanácsot, »konzultációt« tartson.”²¹³ Azaz nem a királyi akarat, hanem a „tanáccsal ellátott király” volt a legfőbb tekintély.²¹⁴ George Buchanan, a zsarnokölést hirdető szerző *Skócia története* (1582) című művében a következő politikai leckét adta Stuart Máriának: „A skót királyok hatalma a jobból származik: a királyság nem ahhoz szokott, hogy egyetlen személy szeszélyei, hanem ahhoz, hogy az írott jog és a nemesség konszenzusa uralkodik. Bármely király, aki e gyakorlatot fel akarta rúgni, drágán fizetett meg gondolatlanságáért.”²¹⁵ „A tanácsadás elmélete páneurópai volt”, fogalmaz J. Guy, aki Arisztotelész hatását emeli ki,²¹⁶ ugyanakkor a hűbéri jog és a kánonjog szerepe is óriási volt.

A királyi hatalom tehát korlátok közé volt szorítva, amely korlátokat egyfelől a „jogi normák”²¹⁷ képezték: ezek nemcsak a koronázás előtt tett esküben voltak jelen, hanem konkrétan is megfogalmazódtak, a koronázást követő olyan chartákban, mint a koronázási hitlevél. A királyi hatalom korlátait másfelől pedig „olyan informálisabb elvárások jelentették, amelyek arra vonatkoztak, hogy mi a jó kormányzat záloga”. A „királyi karizma” önmagában nem volt elég felhatalmazás a legitim hatalomgyakorláshoz.²¹⁸ A jog és a tanácskozás, mint korlátok, persze, szorosan össze is kapcsolódtak, mégpedig a jogalkotás folyamatában – ez viszont már az intézményes korlátok szféráját jelentette, akár a rendi gyűlés, akár olyan hatóság volt a jogalkotás szerve, mint a párizsi parlament.

Jegyzetek

* E tanulmány a T 043432 (*Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 között. Intellektuális történelmi konstrukciók, vagy valós történelmi régiók?*), valamint a TS 049775 (*Közép-Európa és a Balkán területi, strukturális vizsgálata, 1000–1450*) számú OTKA pályázatok keretében készült. Amint azt a cím is mutatja, a jelen vállalkozás célja mindössze az, hogy egy rövid áttekintést adjon az állam problematikájáról, mégpedig oly módon, hogy az itt leírtak háttérismeretet biztosítsanak a kelet-közép-európai, kelet-európai, valamint a balkáni államfejlődés sajátosságainak megértéséhez – azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a jelzett OTKA programok keretében folynak. Vázlatunkban nemcsak magának az államfejlődésnek, hanem az állam eszmé-

jének a kialakulását is tárgyaljuk. Mindezek után érthető, hogy az írás szellemiségében és egyes megállapításáiban nagymértékben táplálkozik *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról című történelmi esszéjéből. Az itt közölt tanulmány a vázlat első, 1450-ig terjedő része. A címben és a szövegben szereplő kronológiai határok természetesen rugalmasan értendők. A jegyzetekben csak azokat a műveket említettük meg, amelyekre koncepcionálisan támaszkodtunk.

- ¹ *Brunner, O.*: Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria. Philadelphia, 1992. 95.
- ² Legújabbban a magyar irodalomban lásd: *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Bp. 2004. 7–9.
- ³ *Spruyt, H.*: The Sovereign State and its Competitors. An Analysis of Systems of Change. Princeton, 1994. 3.
- ⁴ Uo. 34–35.
- ⁵ Uo. 35.
- ⁶ *Dunbabin, J.*: Government. In: Burns, J. H. (ed): The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350–c. 1450 Cambridge, 1988. 479. (A továbbiakban: CHMPTh.)
- ⁷ Uo. 479.
- ⁸ *Dyson, K. H. F.*: The State Tradition in Western Europe. The Study of an Idea and Institution. Oxford, 1980. 25.
- ⁹ Uo. 27–28.
- ¹⁰ *Braddick, M. J.*: State Formation in Early Modern England c. 1550–1700. Cambridge, 2000. 19.
- ¹¹ Uo. 19–20.
- ¹² *Spruyt*: i. m. 3.
- ¹³ *d'Entrèves, A. P.*: The Notion of the State. Oxford, 1967. 98–99.
- ¹⁴ *Poggi, G.*: The State. Its Power, Nature and Development. New York, 1990. 43.
- ¹⁵ *Spruyt*: i. m. 35.
- ¹⁶ *Poggi*: i. m. (1990) 43.
- ¹⁷ Uo. 43–44.
- ¹⁸ Uo. 44.
- ¹⁹ Uo. 42.
- ²⁰ *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 51.
- ²¹ *Poggi*: i. m. (1990) 44.
- ²² Uo. 44.
- ²³ *Pennington, K.*: Law, Legislative Authority and Theories of Government, 1150–1300. In: CHMPTh 435.
- ²⁴ *Bonney, R.*: The European Dynastic States, 1494–1660. London, 1992. 313.
- ²⁵ *Burns, J. H.*: The Idea of Absolutism. In: Miller, J. (ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 32–33.
- ²⁶ *Spruyt*: i. m. 34.
- ²⁷ *d'Entrèves*: i. m. 99.
- ²⁸ Uo. 99.
- ²⁹ *Bodin, J.*: Az államról. Bp. 1987. 73.
- ³⁰ *Hinsley, F. H.*: Sovereignty. Cambridge, 1986. (2. kiadás) 125.
- ³¹ Uo. 125.
- ³² *Harding, A.*: Medieval Law and the Foundations of the State. Oxford, 2002. 320.
- ³³ Ian Hampshire-Monk előadása. Budapest, CEU, 2003. október.
- ³⁴ Uo. Ha a területiális államokat nézzük, akkor igaz a megállapítás, mert bár a lengyel–litván unióra (1569) egyfajta „nemesi köztársaságként” tekintett a korabeli lengyel–litván nemesség, attól még az valójában választókirályság volt. Mindazonáltal például Velencét, melyhez tekintélyes területek tartoztak a szárazföldön is (Veneto), kivételnek kell tekintenünk, annak ellenére, hogy a 16–17. századi diplomáciában úgy kezelték, mint tiszteletbeli monarchiát. Ez a követek előkelőségi sorrendjének szempontjából bírt jelentőséggel, mert sokáig általános alapelv volt, hogy a monarchiák elsőbbséget élveznek a köztársasági rendszerekkel szemben, a monarchiakon belül pedig az örökletes monarchiák a választómonarchiákkal szemben.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ *Spellmann, W. M.*: European Political Thought 1600–1700. London–New York, 1998. 135.
- ³⁹ *Skinner, Q.*: The Foundations of Modern Political Thought. Cambridge, 1978. vol. I. ix–x.
- ⁴⁰ *Hobbes, Th.*: Leviatán. Bp. 1999. 69.
- ⁴¹ *Osiander, A.*: The States System of Europe 1648–1990. Oxford, 1994. 120.
- ⁴² Uo. 121.
- ⁴³ Uo. 103.

- ⁴⁴ *Strayer, J. R.*: On the Medieval Origins of the Modern State. Princeton, 1970. 3.
- ⁴⁵ *Morris, C. W.*: An Essay on the Modern State. Cambridge, 1998. 173.
- ⁴⁶ *Canning, J. P.*: Introduction: Politics, Institutions and Ideas [1150–1450]. In: CHMPTh 350.
- ⁴⁷ Uo. 350.
- ⁴⁸ *Poggi*: i. m. (1990) 35.
- ⁴⁹ *Tierney, B.*: Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650. Cambridge, 1982. 22.
- ⁵⁰ *Strayer*: i. m. 44, 53.
- ⁵¹ *Szűcs*: i. m. 46.
- ⁵² *Spruyt*: i. m. 34.
- ⁵³ A hűbériség és a feudalizmus fogalmának problematikájára röviden lásd: *Sashalmi Endre*: Létezett-e feudalizmus a Kijevi Ruszban és a moszkvai államban? In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica LI. Történeti Tanulmányok VII. 171–173.
- ⁵⁴ *Katus László*: A középkor története. Bp. 2000. 251–255.
- ⁵⁵ *Szűcs*: i. m. 29.
- ⁵⁶ Uo. 32–33.
- ⁵⁷ *Sashalmi*: i. m. 172.
- ⁵⁸ *Spruyt*: i. m. 41.
- ⁵⁹ Uo. 41–42.
- ⁶⁰ *van Creveld, M.*: The Rise and Decline of the State. Cambridge, 1999. 59.
- ⁶¹ *Spruyt*: i. m. 39.
- ⁶² *Carpenter, D.*: The Struggle for Mastery. Britain 1066–1284. London, 2004. 527.
- ⁶³ Uo. 527.
- ⁶⁴ *Dunbabin*: i. m. 510., 487.
- ⁶⁵ *Idézi Duby, G.*: History of France 987–1460. London, 1993. 263.
- ⁶⁶ *van Creveld*: i. m. 59.
- ⁶⁷ *Spruyt*: i. m. 42.
- ⁶⁸ *Szűcs*: i. m. 33.
- ⁶⁹ *Spruyt*: i. m. 40.
- ⁷⁰ Uo. 40.
- ⁷¹ *Katus*: i. m. 255.
- ⁷² *Guenée, B.*: States and Rulers in Later Medieval Europe. Oxford, 1985. 51.
- ⁷³ *Spruyt*: i. m. 38., 40.
- ⁷⁴ *Katus*: i. m. 256.
- ⁷⁵ *Strayer*: i. m. 53.
- ⁷⁶ Uo. 54.
- ⁷⁷ *Guenée*: i. m. 166.
- ⁷⁸ Uo. 166.
- ⁷⁹ *Poggi*: i. m. (1990) 38–40.
- ⁸⁰ *Canning, J.*: A középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp. 2002. 92., 100–101.
- ⁸¹ *Dyson*: i. m. 28.
- ⁸² *Rowen, H. H.*: The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France. New Brunswick, 1980. 11.
- ⁸³ *Kantorowicz, E. H.*: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princeton, 1957. 345–356.
- ⁸⁴ Uo. 355–356.
- ⁸⁵ *Shennan, J. H.*: Liberty and Order in Early Modern Europe. The Subject and the State 1650–1800. London–New York, 1986. 2.
- ⁸⁶ *Skinner*: i. m. vol. I. ix.–x.
- ⁸⁷ Bár alaktani szempontból nem, értelmét tekintve a magyarban is fennáll ez a szoros kapcsolat a *státus* és az *állam* szavak közt, hiszen a magyar verzió a latin *status* szó (általános jelentése *állás, állapot*) fordításának eredményeként jött létre, amit jól tükröz a régies alak, az *álladalom*.
- ⁸⁸ *Strayer*: i. m. 22.
- ⁸⁹ Uo. 21–23., *Szűcs*: i. m. 34.
- ⁹⁰ *Kelley, J. M.*: A Short History of Western Legal Theory. Oxford, 1992. 121.
- ⁹¹ *Strayer*: i. m. 22–23.
- ⁹² *Ladner, G. B.*: Aspects of Medieval Thought on Church and State. In: Review of Politics (9) 1947. 410.
- ⁹³ *Strayer*: i. m. 24.
- ⁹⁴ Uo. 25.
- ⁹⁵ *Gerhard, D.*: Old Europe. A Study of Continuity. New York, 1981. 50.

- ⁹⁶ *Strayer*: i. m. 26.
- ⁹⁷ *Canning*: i. m. (2002) 101–102.
- ⁹⁸ Uo. 102.
- ⁹⁹ Jim Collins előadása. Pécs, PAB, 2002. április.
- ¹⁰⁰ *Canning*: i. m. (2002) 102.
- ¹⁰¹ Uo. 101.
- ¹⁰² *Tierney*: i. m. 13.
- ¹⁰³ *Reynolds, S.*: Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300. Oxford, 1984. 321.
- ¹⁰⁴ *Myers, H. A.*: Medieval Kingship. Chicago, 1982. 246.
- ¹⁰⁵ *Tierney*: i. m. 22.
- ¹⁰⁶ Uo. 22.
- ¹⁰⁷ Uo. 22.
- ¹⁰⁸ *Szűcs*: i. m. 47.
- ¹⁰⁹ *Reinhard, W.*: Geschichte der Staatsgewalt. München, 1999. 37.
- ¹¹⁰ *Szűcs*: i. m. 47.
- ¹¹¹ *Tierney*: i. m. 10.
- ¹¹² *Ladner*: i. m. 411.
- ¹¹³ Uo. 411–412.
- ¹¹⁴ Uo. 411–412.
- ¹¹⁵ *Tierney*: i. m. 10.
- ¹¹⁶ Uo. 10.
- ¹¹⁷ *Szűcs*: i. m. 51–52.
- ¹¹⁸ *Strayer*: i. m. 26.
- ¹¹⁹ *Ladner*: i. m. 416–417.
- ¹²⁰ *Strayer*: i. m. 57.
- ¹²¹ *Reinhard*: i. m. 31.
- ¹²² *Guenée*: i. m. 67.
- ¹²³ Uo. 67.
- ¹²⁴ *Gerhard*: i. m. (1981) 18.
- ¹²⁵ *Reinhard*: i. m. 49.
- ¹²⁶ *Myers*: i. m. 211.
- ¹²⁷ *Guenée*: i. m. 67.
- ¹²⁸ *Reinhard*: i. m. 40.
- ¹²⁹ *Guenée*: i. m. 64.
- ¹³⁰ *Strayer*: i. m. 10, 34.
- ¹³¹ *Dyson*: i. m. 27–28.
- ¹³² *Gerhard D.*: Regionalism and Corporate Order as a Basic Theme of European History. In: Robinson, G. T. (ed.): Essays in Memory of David B. Horn. New York, 1968. 168.
- ¹³³ *Katus*: i. m. 245–247.
- ¹³⁴ *Szűcs*: i. m. 32., *Katus*: i. m. 246.
- ¹³⁵ *Nicholas, D.*: The Transformation of Europe 1300–1600. London, 1999. 57.
- ¹³⁶ *Henshall, N.*: The Myth of Absolutism. London, 1992. 11.
- ¹³⁷ *Reynolds*: i. m. 1.
- ¹³⁸ *Gerhard*: i. m. 174.
- ¹³⁹ Uo. 174.
- ¹⁴⁰ *Bodin*: i. m. 201–202., 204.
- ¹⁴¹ *Poggi, G.*: The Development of the Modern State. Stanford, 1978. 44.
- ¹⁴² Uo. 44.
- ¹⁴³ *Poggi*: i. m. (1990) 41.
- ¹⁴⁴ *Harding*: i. m. 257.
- ¹⁴⁵ *Rowen*: i. m. 12.
- ¹⁴⁶ Uo. 12.
- ¹⁴⁷ *Collins, J. B.*: The State in Early Modern France. Cambridge, 1996. 4. 3. lj.
- ¹⁴⁸ *Myers*: i. m. 212.
- ¹⁴⁹ *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Bp. 2003. 51.
- ¹⁵⁰ *Mitteis, H.*: The State in the High Middle Ages. Amsterdam–Oxford, 1985. 393.
- ¹⁵¹ *Graves, M. A.R.*: The Parliaments of Early Modern Europe. London, 2001. 8.
- ¹⁵² *Katus*: i. m. 268.
- ¹⁵³ *Poggi*: i. m. (1978) 42.

- ¹⁵⁴ Idézi. Tierney: i. m. 25.
- ¹⁵⁵ Guenée: i. m. 174.
- ¹⁵⁶ Szűcs: i. m. 52.
- ¹⁵⁷ Strayer: i. m. 66.
- ¹⁵⁸ Poggi: i. m. (1978) 47.
- ¹⁵⁹ Uo. 47–48.
- ¹⁶⁰ Graves: i. m. 8., Poggi: i. m. (1978) 47.
- ¹⁶¹ Poggi: i. m. (1978) 48.
- ¹⁶² Poggi: i. m. (1990) 40–41.
- ¹⁶³ Szűcs: i. m. 51.
- ¹⁶⁴ Bónis: i. m. 60–61, 358.
- ¹⁶⁵ Uo. 358.
- ¹⁶⁶ Idézi Blickle, P.: Conclusion. In: Blickle, P. (ed.): *Resistance, Representation and Community*. Oxford, 1997. 336.
- ¹⁶⁷ Idézet uo. 336.
- ¹⁶⁸ Idézet uo. 336.
- ¹⁶⁹ Uo. 336.
- ¹⁷⁰ Uo. 336.
- ¹⁷¹ Shück, H.: *Swedens's Early Parliamentary Institutions from the Thirteenth Century to 1611*. In: Metcalf, M. F. (ed.): *The Riksdag: A History of the Swedish Parliament*. New York, 1986. 11.
- ¹⁷² Uo. 11.
- ¹⁷³ Reynolds: i. m. 316.
- ¹⁷⁴ Marongiu, A.: *Medieval Parliaments. A Comparative Study*. London, 1968. 52., Bónis: i. m. 383.
- ¹⁷⁵ Kontler László: *Az állam rejtelméi*. Bp. 1997. 53.
- ¹⁷⁶ Uo. 53.
- ¹⁷⁷ Graves: i. m. 7.
- ¹⁷⁸ Finer, S. E.: *The History of Government from Earlier Times. Empires, Monarchies and the Modern State*. Oxford, 1997. vol. III. 1025.
- ¹⁷⁹ Strayer: i. m. 66–67.
- ¹⁸⁰ Graves: i. m. 10.
- ¹⁸¹ Uo. 9.
- ¹⁸² Strayer: i. m. 66–67.
- ¹⁸³ Graves: i. m. 11., 13.
- ¹⁸⁴ Reynolds: i. m. 309.
- ¹⁸⁵ Uo. 46.
- ¹⁸⁶ Gerics József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 66., 70.
- ¹⁸⁷ Graves: i. m. 15–16.
- ¹⁸⁸ Finer: i. m. vol. II. 1024.
- ¹⁸⁹ Gerhard: i. m. (1981) 14.
- ¹⁹⁰ Szűcs: i. m. 40.
- ¹⁹¹ Graves: i. m. 2.
- ¹⁹² Uo. 26.
- ¹⁹³ Uo. 48.
- ¹⁹⁴ Uo. 26.
- ¹⁹⁵ Uo. 26.
- ¹⁹⁶ Bulst, N.: *Rulers, Representative Institutions, and their Members as Power Elites: Rivals or Partners?* In: Reinhard, W. (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford, 1996. 56–57.
- ¹⁹⁷ Graves: i. m. 30.
- ¹⁹⁸ Uo. 28.
- ¹⁹⁹ Uo. 28.
- ²⁰⁰ Elliott, J. H.: *Imperial Spain 1469–1716*. London, 1963. 93.
- ²⁰¹ Uo. 93.
- ²⁰² Uo. 35.
- ²⁰³ Bulst: i. m. 48.
- ²⁰⁴ Graves: i. m. 29.
- ²⁰⁵ Uo. 30–31.
- ²⁰⁶ Finer: i. m. II. 1026.
- ²⁰⁷ Braddick: i. m. 22.
- ²⁰⁸ Graves: i. m. 19.

²⁰⁹ Uo. 19.

²¹⁰ *Poggi*: i. m. (1978) 44.

²¹¹ *Elliott*: i. m. 29–30.

²¹² Uo. 29.

²¹³ *Braddick*: i. m. 22–23.

²¹⁴ *Guy, J.*: *Monarchy and Counsel: Models of the State*. In: Collinson, P. (ed.): *The Sixteenth Century*. Oxford, 2001. 116.

²¹⁵ Uo. 131.

²¹⁶ Uo. 122.

²¹⁷ *Braddick*: i. m. 22.

²¹⁸ Uo. 22.